

T.C

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

İSLAMİ VE MODERN EPİSTEMOLOJİ BAĞLAMINDA ÇEVRE
VE ÇEVRE SORUNLARI

Çiğdem ARSLAN

ŞANLIURFA-2020

T.C

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

İSLAMİ VE MODERN EPİSTEMOLOJİ BAĞLAMINDA ÇEVRE
VE ÇEVRE SORUNLARI

Çiğdem ARSLAN

Danışman:

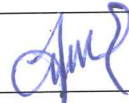

Dr. Öğr. Üyesi Sami ŞEKEROĞLU

ŞANLIURFA-2020

T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Enstitünüz Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı 135227009 numaralı Çiğdem ARSLAN'ın hazırladığı "İslami ve Modern Epistemoloji Bağlamında Çevre ve Çevre Sorunları" konulu **yüksek lisans** tezi ile ilgili tez savunması, 17/01/2020 tarihinde, saat 15:00'da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABUL (başarılı) olduğuna oybirliği/oy çokluğu ile karar verilmiştir.

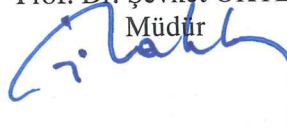
13/02/2020

Sınav Jürisi	Unvan, Adı Soyadı	Kanaati	İmzası
Danışman	Dr. Öğr. Üyesi Sami ŞEKEROĞLU	Kabul	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Ekrem AKMAN	Kabul	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Kadri ÖNEMLİ	Kabul	

Bu tezin Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında Yapıldığını ve Enstitümüz Kurallarına Göre Düzenlendiğini Onaylarım.

18./02/2020

Prof. Dr. Şevket ÖKTEN
Müdür

Not: a) Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan alıntıların, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

b) Tez, HÜBAK'tan Bilimsel Araştırma Projesi mali destek Almıştır Almamıştır.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ORJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı-Soyadı: Çiğdem ARSLAN
Öğrenci Numarası: 135227009
Enstitü Anabilim Dalı: Felsefe ve Din
Bilimleri
Programı: Tezli Yüksek Lisans
Başlık: İslami ve Modern Epistemoloji
Bağlamında Çevre ve Çevre Sorunları

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yukarıda başlığı belirtilen Yüksek Lisans çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 75 sayfalık kısmına ilişkin, 13/02/2020 tarihinde şahsım/ danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, benzerlik oranı % 13'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 6 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen tezli/tezsiz lisansüstü programlarda seminer, dönem projesi, tez vb Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından kabul edilen lisansüstü orijinallik raporu alınması uygulama esasları ile belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve bütün bilgilerin, akademik kurallara uygun olarak toplanıp sunulduğunu, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı, blok şeklinde alıntılar yapmadığımı ve tüm alıntılarının bilimsel atıf kuralları çerçevesinde kaynağını gösterdiğimi, Yükseköğretim kurulu bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesi ile Harran Üniversitesi bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesinin 8. maddesinde yer alan etik ihlallerden her hangi birisinin yer almadığını, etik ihlal tespiti halinde, Enstitü yönetim kurulunca, diplomamın iptal edilmesini kabul ediyorum.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

13/02/2020

Çiğdem ARSLAN

Yukarıda yer alan raporun ve beyanın doğruluğunu onaylarım. 13/02/2020

Dr. Öğr. Üyesi Sami ŞEKEROĞLU
Danışman

ÖZET
İSLAMİ VE MODERN EPİSTEMOLOJİ BAĞLAMINDA ÇEVRE VE
ÇEVRE SORUNLARI

ARSLAN, Çiğdem

Yüksek Lisans Tezi

Felsefe Ana Bilim Dalı

Tez Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Sami ŞEKEROĞLU

Şubat, 2020, 75 sayfa

Modern ve İslami epistemoloji bağlamında çevre ve çevre sorunlarını konu eden bu çalışmada temelde epistemolojik açıdan çevrenin nasıl ele alınabileceği problem edinilmiştir. Bu doğrultuda İslami epistemoloji bağlamında çevre kavramının mahiyetinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Çevre bütün insanlık için son derece önemli olup özellikle son yıllarda etkisini oldukça fazla hissettiren çevre sorunları dünya üzerindeki tüm canlıların ortak problemidir. Bu konuya genellikle etik bağlamında yaklaşıldığı görülmektedir.

İslam ülkeleri de dünyanın diğer bütün devletleri gibi kendi kalkınma hamleleri ve endüstrileşme çabaları oranında çevre sorunlarının ortaya çıkmasında pay sahibi olmalarına karşılık İslam dünyasının düşünce serüveninde çevre meselesi ciddi bir yer işgal etmemektedir. Son yıllarda artmakla beraber, çevre sorunu üzerine üretilen çalışmaların geneli meselenin felsefi boyutunun kavrandığı ve alternatif üretme kaygısı taşıdığı eserler bir alternatif çevre paradigması üretecek boyut ve kapasite üretebilmiş değil. Bu çalışmanın önemi ise çevre ve çevre sorunlarının epistemolojik bağlamına yer vermesidir.

Çalışma üç ana bölümde ele alınmış; çalışmanın birinci bölümünde çevre kavramı, çevre sorunları ve çevrebilimi incelenmiş; dinler ve felsefi açıdan çevrenin ele alınışına değinilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde öncelikle epistemoloji kavramı ele alınmış, epistemolojinin temel kavramları olan akıl ve bilgi incelenmiş, bilgi türleri ve bilgi kuramı üzerinde durulmuş, epistemolojinin tarihsel süreci ve felsefe tarihinin dönemlerindeki gidişatı hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca dini epistemoloji ve epistemolojik açıdan çevre konularının üzerinde durulmuştur. Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde ise İslami açıdan çevre ve çevre sorunlarına ve

bu konunun İslami epistemolojide nasıl ele alındığı incelenmiştir. Bu bağlamda öncelikle İslam felsefesinde akıl ve bilgi kavramlarına nasıl yer verildiğine, çeşitli İslam filozoflarının bilgi kuramlarına değinilmiştir. Daha sonra İslam'da çevre ve çevre ahlakı üzerinde durulmuş, Kuran'da ekolojiye dair bilgilere yer verilmiş, Hz. Muhammed'in çevre konusundaki söylem ve davranışları ele alınmış, İslami açıdan insan-çevre ilişkisi üzerinde durulmuştur. Son olarak çevreye İslami açıdan epistemolojik yaklaşım incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çevre, Çevre Sorunları, Epistemoloji, İslami Epistemoloji.

ABSTRACT
ENVIRONMENTAL AND ENVIRONMENTAL PROBLEMS IN THE
CONTEXT OF ISLAMIC AND MODERN EPISTEMOLOGY

ARSLAN, Ciğdem

Master's Thesis

Department of Philosophy

Advisor: Asst. Prof. Dr. Sami ŞEKEROĞLU

February, 2020, 75 pages

In this study, which focuses on the environment and environmental problems in the context of modern and Islamic epistemology, the problem of how the environment can be dealt with an epistemological perspective is obtained. In this context, it is aimed to reveal the nature of the concept of environment in the context of Islamic epistemology. The environment is extremely important for all humanity and especially environmental problems that have made a significant impact in recent years are the environmental problems of all living things on earth. It is seen that this issue is generally approached in the context of ethics.

Although Islamic countries, like all other states of the world, have a share in the emergence of environmental problems in proportion to their development moves and industrialization efforts, the environmental issue does not occupy a serious place in the thought adventure of the Islamic world. Although it has increased in recent years, works on environmental problems have generally not been able to produce the size and capacity to produce an alternative environmental paradigm, where the philosophical dimension of the issue has been grasped and anxious to produce alternative. The importance of this study is to include the epistemological context of environment and environmental problems.

The study is divided into three main sections: In the first part of the study, the concept of environment, environmental problems and ecology are examined; religions and philosophical aspects of the environment are discussed. In the second part of the study, firstly, the concept of epistemology is discussed, the basic concepts of epistemology, reason, and knowledge are examined, the types of knowledge and information theory are emphasized, the historical process of epistemology and the

course of the history of philosophy are given. In addition, religious epistemology and epistemological aspects of environmental issues are emphasized. In the third and last part of the study, it is examined environment and environmental problems in Islamic terms and how this issue is handled in Islamic epistemology. In this context, firstly, how the concepts of reason and knowledge are included in Islamic philosophy and information theories of various Islamic philosophers are mentioned. Then, environment and environmental ethics in Islam are emphasized, and information about ecology is given in the Qur'an. Prophet Muhammad's discourses and behaviors on the environment are discussed and the human-environment relationship is emphasized in Islam. Finally, an epistemological approach to the environment from an Islamic perspective is examined.

Keywords: Environment, Environmental Problems, Epistemology, Islamic Epistemology.

İSLAMİ VE MODERN EPİSTEMOLOJİ BAĞLAMINDA ÇEVRE VE ÇEVRE SORUNLARI

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	II
Orjinallik Raporu ve Beyan Belgesi.....	III
ÖZET.....	IV
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER	VIII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM ÇEVRE NEDİR

1.1. Çevre Kavramı.....	3
1.2. Çevre Türleri	4
1.3. Çevreyi Meydana Getiren Unsurlar	5
1.4. Çevrebilimi.....	7
1.5. Çevre Sorunları	11
1.6. Dinler Açısından Çevre.....	13
1.7. Felsefi Açından Çevre.....	20

İKİNCİ BÖLÜM

MODERN EPİSTEMOLOJİ BAĞLAMINDA ÇEVRE VE ÇEVRE SORUNLARI

2.1. Epistemoloji Kavramı	29
2.2. Akıl ve Bilgi.....	32
2.3. Bilgi Türleri.....	35
2.4. Epistemolojinin Tarihsel Süreci	37
2.5. Dini Epistemoloji	42
2.6. Epistemolojik Açından Çevre	45

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAMİ EPİSTEMOLOJİDE ÇEVRE VE ÇEVRE SORUNLARI

3.1. İslam Felsefesinde Akıl ve Bilgi	49
3.2. İslam'da Çevre	55
3.2.1. Kur'an'da Ekoloji.....	57

3.2.2. Peygamber ve Çevre	59
3.2.3. İnsan ve Çevre.....	62
3.3. İslami Açıdan Çevreye Epistemolojik Yaklaşım	64
SONUÇ.....	66
KAYNAKÇA	68

GİRİŞ

Canlı ve cansız bütün varlıkları kuşatmakta olan çevre, pek çok açıdan önemli olup tarihsel süreç içerisinde çeşitli bilim ve disiplinlerin ilgi alanına girmiş, hakkında pek çok çalışma hazırlanmıştır. İnsanın varlığı açısından bakıldığında çevrenin her zaman insan için bir merak unsuru olduğu rahatlıkla söylenebilir. İnsan kendini çevrede konumlandırmaya çalışarak hem çevresini hem de kendini tanımlamaya ve anlamaya çalışmıştır. Özellikle felsefe tarihi incelendiğinde ilk filozofların doğrudan çevre ve doğa ile ilgilenmiş olmaları ve doğa filozofları olarak isimlendirilmeleri son derece dikkat çekicidir.

Çevreye dair özellikle günümüzde ve yakın geçmişte üzerinde durulan önemli konulardan biri çevre sorunlarıdır. Hava kirliliği, su kirliliği, toprak kirliliği vb. sorunlar insanların ve diğer canlıların sağlıklarını olumsuz yönde etkilemekte ve hatta ölümlere sebep olabilmektedir. Öte yandan bizzat çevrenin kendisi de bu sorunlardan ciddi anlamda etkilenmekte, doğal denge büyük oranda bozulmaktadır. Bu sebeple tıpkı genel olarak çevre konusu gibi çevre sorunları da pek çok açıdan incelenen ve üzerinde araştırmalar yapılan önemli konulardan biridir.

Felsefi açıdan çevre denildiğinde genellikle çevrenin etik, ahlak felsefesi bağlamında ele alındığı, kısaca çevrenin etiğin konusu olduğu görülmektedir. Ancak çok boyutlu bir kavram olan çevrenin felsefi açıdan dahi olsa tek bir alanla sınırlandırılması doğru görülmemektedir. Felsefenin en temel alanlarından biri bilgi kuramı veya bilgi felsefesi de denilebilecek olan epistemolojidir. Felsefe tarihinin her döneminde epistemolojinin gündemde ve son derece önemli olduğu, hemen her filozofun ortaya bir bilgi kuramı koyarak veya bir bilgi kuramını benimseyerek felsefi sistemlerini geliştirdikleri dikkat çekmektedir. Buradan hareketle ortada bir kavram ve/veya konu varsa bunun epistemolojik açıdan ele alınmasının son derece mümkün ve hatta gerekli olduğu iddia edilebilir.

Çevrenin felsefe kadar dinin de alanına girdiği ve hatta dinler açısından merkezi bir konumda olduğu görülmektedir. Genel olarak dinler tarihi incelendiğinde hemen her dinin çevreye bir önem atfettiği, hatta çevreyi kutsallık derecesinde ele aldığı dikkat çekmektedir. İnsan hayatında son derece önemli bir yere sahip olan din

olgusunun çevreye yaklaşımı bu sebeple son derece önemlidir. Az veya çok her dinin çevre hakkında söylediği bir şeyler olduğu görülmektedir. Hatta bazı dinlerin, özellikle mistik inanışların, Tanrı kavramından çok çevre kavramına odaklandıkları ve doğayı kutsal kabul ettikleri bilinmektedir.

Bu çalışmada çevre kavramı epistemolojik açıdan ele alınmaya çalışılacaktır. Bu noktada epistemoloji ile hem modern epistemoloji hem de İslami epistemoloji kastedilmektedir. Çalışmada epistemolojinin genel yapısından ve Batı felsefesinde nasıl bir gelişim gösterdiğinden bahsedilerek İslami epistemoloji üzerinde durulacak ve bu bağlamda çevre ve çevre sorunları tartışılacaktır.

Çevre konusuyla ilgili özellikle İslam'ın yaklaşımı ve çevreye verdiği yer son derece önemlidir. Çünkü İslam dininde her şeyin Tanrı'ya ait olduğu anlayışının hâkim olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda çevreye yaklaşımın önemi de kendini göstermektedir. Bununla birlikte İslam filozoflarının bilgi kuramları incelendiğinde genel olarak en yüksek derecedeki bilginin "Tanrı bilgisi" veya ilahi bilgi olarak kabul edildiği görülmektedir. Buradan hareketle çevre kavramının İslami epistemoloji açısından nasıl ele alınacağına dair bir yol haritası çizilebilir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇEVRE NEDİR

1.1. Çevre Kavramı

Dünya üzerindeki tüm canlılar gibi insanlar da hayatlarını belirli bir çevrenin içerisinde sürdürürler. Pek çok konuyu kapsamamasından, çevre kavramının bilinen pek çok tanımı mevcuttur. Çevreyi; canlı ve cansız varlıkların bir arada buldukları, birbirlerini etkiledikleri ve birbirlerinden etkilendikleri ortam olarak tanımlayabiliriz. Görmez¹ tarafından da bu minvalde bir tespit ile çevre, hem canlıları etkileyen hem de onlardan etkilenen dış koşulların tamamı olarak tanımlanmıştır.

Çevre kısaca hem canlı, hem de cansız varlıkların bir arada buldukları ve bu varlıklar arasında etkileşimin görüldüğü yerdir. Canlıların yaşamakta oldukları ortam olan çevre, yeryüzü şekilleri ve iklim koşulları gibi pek çok faktörün bir arada buldukları bir bütündür. Çevre insanların yeryüzünde yaşayan diğer varlıklarla olan etkileşimlerini ve aynı zamanda insanların kendi aralarındaki etkileşimlerinden meydana çıkan kültürel, tarihi ve sosyoekonomik olguları kapsamakta olan bir kavram olarak da tanımlanmaktadır. Özetle, canlıların yaşamında etkin olarak rol alan bütün etkenler çevredir. Daha farklı anlatılacak olursa organizma olan canlının yaşamını sürdürdüğü yer ya da koşullara çevre denilmektedir. Dünya üzerindeki ilk canlının yaşama başlamasıyla birlikte çevrenin kendini göstermiş olduğu söylenebilir.²

Buradan anlaşılmaktadır ki çevre son derece geniş bir kavram olup varlıkların tamamını kapsamaktadır. Dünya üzerindeki hiçbir şeyin çevreden bağımsız düşünülmemeyeceği rahatlıkla söylenebilmektedir. Bununla birlikte çevre ile ilgili karşılıklı etkileşim hususu ise ayrıca dikkat çekmektedir. Örneğin bir insanın

---

¹ Kemal Görmez, *Türkiye’de Çevre Politikaları*, (Ankara, Gazi Büro, 1991), 35.

² Ayçin Ulusoy Taş, *Ortaokul Öğrencilerinin ‘Doğal ve Yapay Çevre’ Hakkındaki Zihinsel Modellerinin Araştırılması*, (Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü 2016), 1.

varlığı şekillenirken çevreden etkilendiği, aynı zamanda kendi varlığıyla çevreyi etkilemekte olduğu söylenebilmektedir.

1.2. Çevre Türleri

Çevre konusunda yapılan araştırmalar incelendiğinde özellikle çevre bilimcilerin çevre olgularında her ne kadar bütüncül yaklaşımı daha çok savunsalar da kimi konularda indirgemeci bir yaklaşıma da yer vermek durumunda kaldıkları dikkat çekmektedir. Yaklaşımların her biri belirli bir ölçüde diğer yaklaşımları etkilemekte ve çevre türlerinin belirlenmesinde bir birliğin oluşmasını engellemektedir. Ancak genel olarak çevrenin ikiye ayrıldığı ve doğal çevre ile yapay çevre şeklinde isimlendirilen çevre türlerinden bahsedildiği görülmektedir.³

Doğal çevre, “doğal güç ve etkilerin meydana getirdiği, insanların müdahalesine maruz kalmamış veya böyle bir müdahalenin henüz değiştirememiş olduğu doğal varlıklar” olarak tanımlanmaktadır. Bir bakıma doğal çevre, ekosistemle aynı anlama gelmektedir.⁴

İnsanlar oluşumuna katkıda bulunmamakla birlikte, dünyaya ayak basmalarıyla doğal çevreyi hazır bulmaktadırlar. Aslında insanlar da doğal çevrenin bir parçası konumundadır. Doğal çevrenin bileşenleri hem canlı, hem de cansız varlıklardır. Doğal çevrenin temel özelliği ise insan elinden çıkmamış olmasıdır. Ancak bununla birlikte, doğal oluşum ve gelişim çizgisi izlenerek insanlar tarafından oluşturulmakta olan doğal çevreden de söz edilmektedir. Örneğin ağaçlandırma faaliyetleri neticesinde ortaya çıkan yeşil alanlar, korular, ormanlar ya da göletler, baraj gölleri bu niteliktedir. Kısaca canlıların yaşam alanlarını belirleyen fiziksel, biyolojik ve kimyasal ortamların meydana getirdiği çerçeveye doğal çevre denilmektedir. Dış etmenler bulunmadığı müddetçe kendi kendisini koruyan ve kendi dengelerini kuran doğal çevre, insanların gelişme ve yerleşme faaliyetleri karşısında

---

³ Kayhan Mustafa, *Kur'an'da Çevre Kavramı ve Çevre-İnsan İlişkisi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum, 2002, 11

⁴ Fevzi Altuğ, *Çevre Sorunları*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 1990), 9.

giderek kirlenme ve bozulmayla karşı karşıya kalmaktadır. Özellikle sanayileşme ve kentleşme doğal çevreyi kirlenmekte ve yıpratmaktadır.⁵

İkinci çevre türü olan yapay çevre ise, “insanlığın başlangıcından günümüze kadar uzanan ekonomik ve toplumsal evrim sürecinde, büyük oranda doğal çevreden faydalanılarak insan eliyle oluşturulan bütün varlık ve değerleri kapsamına alan ortam” şeklinde tanımlanmaktadır.⁶

Anlaşılmaktadır ki çevre kapsayıcı ve bütünsel bir kavram olmakla birlikte kendi içerisinde alt kısımlara da ayrılmaktadır. Söz konusu çevre türleri haricinde bilindiği üzere sosyal çevre ve kültürel çevre gibi daha ziyade insanlara dair olan bazı çevre türleri de mevcuttur.

1.3. Çevreyi Meydana Getiren Unsurlar

Genel olarak bakıldığında canlı varlıkların yaşamsal bağlarla birbirlerine bağlı oldukları, bir yandan birbirlerini etkiledikleri, diğer yandan da birbirlerinden etkilendikleri mekân birimine veya canlılar topluluğunun yaşam ortamına çevre denilmektedir. Bir bütünlük içerisinde olan çevre, bir takım unsurlardan meydana gelmektedir. Çevrenin unsurları arasında her şeyden önce organizma ismi de verilen canlı varlıklar yer almaktadır. Canlı varlıkların sayısı her ne kadar çok fazla ve tam olarak bilinemesi de en belirgin canlı varlıklar insan, hayvan, bitki ve küçük organizmalardır.⁷

Çevreyi oluşturan unsurlar arasında mekân ismi de verilen ortamlar söz konusudur. Bilimsel ifadesiyle bu ortamlara biyosfer denilmektedir. Biyosfer, varlıkların yaşam alanları açısından üçe ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi atmosferdir. Atmosfer, kalınlığı yüz yirmi kilometreye yakın olan ve yeryüzünü saran gazlar karışımıdır. İkincisi hidrosferdir. Hidrosfer, daha çok denizler, göller, ırmaklar ve okyanuslar gibi yeryüzü sularından meydana gelen ve pek çok

---

⁵ Oğuz Serdar Kesicioğlu, *Ebeveynlerin Okul Öncesi Dönemdeki Çocuklarına (60-72 Ay) Yaşattıkları Doğal Çevre Deneyimleri ve Çocukların çevreye Karşı Tutumları*, (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2008), 8

⁶ Altuğ, *Çevre Sorunları*, 10

⁷ Kayhan, *Kur'an'da Çevre Kavramı ve Çevre-İnsan İlişkisi*, 9-10

organizmanın yaşam alanı olan bölümü kapsamaktadır. Sonuncusu ve üçüncüsü ise litosferdir. Litosfer, yüzeyden yaklaşık olarak seksen kilometreye kadar uzanan bir alanı içermektedir ve çok az bir kısmında canlıların yaşamına elverişli olan bir ortam yer almaktadır.⁸

Bazı çevre araştırmacılarına göre çevrenin unsurları canlı ve cansız öğelerdir. Çevrenin canlı öğeleri canlı varlıkların meydana getirdiği popülasyonlar, cansız öğeleri ise cansız varlıkların oluşturduğu unsurlardır. Bazı çevre araştırmacılarına göre ise çevreyi meydana getiren temel unsurlar üçe ayrılmakta olup şu şekildedir:

- Biyosfer içerisinde yer alan bütün canlılar
- Canlıların içerisinde buldukları ortamlar
- Canlıların hem birbirleriyle, hem de yaşadıkları ortamla karşılıklı ilişkileri.⁹

Son olarak çevreyi meydana getiren iki önemli unsur daha var ki, o da, canlıların yaşadıkları ortamlarda birbirlerine olan bağılıkları ve etkileşimidir. Çevrede bulunan bütün organizmalar, belirli oranlarda düzenli ve karmaşık bir ilişkiler ağıyla birbirine bağlı halde yaşamaktadırlar. Hayvanlar bitkilere, bitkiler minerallere, insanlar ise her ikisine bağımlıdırlar. Söz konusu bağımlılık ve bağılılık neticesinde canlı varlıklar birbirlerini etkilemektedir. Bu etkileşimde bazı organizmalar etkilenen; bazı organizmalar ise etkileyen durumundadır. Organizmalardan hangisinin ortamdaki varlığının, ne oranda diğer organizmalardan etkilenen ya da onları etkileyen olduğunun tam olarak belirlenmesi son derece zordur. Kısaca çevrenin bileşenleri; canlı varlıklar ve yaşadıkları ortamlar, bu ortamlarda yer alan organizmaların arasındaki bağılılık ilişkileri ve birbirleriyle olan etkileşimleridir.¹⁰

---

⁸ Recep Efe, *Biyocoğrafya*, (Bursa, MKM Yayıncılık, 2010), 24.

⁹ Altuğ, *Çevre Sorunları*, 12

¹⁰ Kayhan, *Kur'an'da Çevre Kavramı ve Çevre-İnsan İlişkisi*, 12.

Buradan anlaşılmaktadır ki çevrenin belirli türleri olduğu gibi kendisini meydana getiren çeşitli unsurları da vardır. Özellikle doğal çevre incelendiğinde bu unsurların daha net bir biçimde görüldüğü fark edilmektedir.

1.4. Çevrebilimi

Yaklaşık yüz elli yıl kadar önce Alman bir biyolog olan Ernst Haeckel tarafından canlı varlıkların yaşam alanlarıyla olan ilişkilerini araştırmayı konu edinen bir disiplini tanımlamak için ekoloji sözcüğü kullanılmıştır. Haeckel, ekoloji sözcüğünü Eski Yunancada “yer” anlamına gelen “oikos” ve “bilim” anlamına gelen “logos” köklerinden türetmiş ve “yerleşme bilimi” olarak kullanmaya başlamıştır. Ekolojinin Türkçedeki karşılığı ise çevrebilimdir.¹¹ Ernst Haeckel’in ekoloji kavramını tanımlamasının ardından çevreye duyulan ilgi nedeniyle başka araştırmacılar tarafından daha geniş ve farklı anlamlarda ekoloji tanımlamaları yapılmıştır. Örneğin Akın¹² tarafından ekoloji, “canlıların birbirleriyle ve çevreleriyle olan ilişkilerini inceleyen bilim dalı” olarak tanımlanmıştır. Çepel ise ekoloji kavramını şu unsurları göz önünde bulundurarak tanımlanmıştır:

- Ekoloji, doğanın işlevini ve yapısını incelemekte olan bilim dalıdır.
- Ekoloji, ekosistemleri inceleyen bilim dalıdır.
- Ekoloji, organizmaların hem kendi içlerinde hem de çevreleriyle olan karşılıklı ilişkilerinin tamamını kapsayan doğa ekonomisi bilimidir.¹³

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlükte ekoloji, “Canlıların hem kendi aralarındaki hem de çevreleriyle olan ilişkilerini birlikte veya tek tek inceleyen bilim dalı” olarak geçmektedir. Ekosistem ise “belirli bir alanda bulunan canlılar ile bu canlıları saran çevrenin karşılıklı ilişkileriyle meydana çıkan ve süreklilik gösteren ekolojik sistem” olarak tanımlanmaktadır.¹⁴ Yakın geçmişe bakıldığında çevre ve ekoloji kavramlarının siyasi ve ideolojik boyutlar kazandığını söylemek mümkündür.

¹¹ Ruşen Keleş, Can Hamamcı, Aykut Çoban, *Çevre Politikaları*, (Ankara, İmge Kitabevi, 2012), 46.

¹² Galip Akın, *Ekoloji-Çevrebilim ve Çevre Sorunları*, (Ankara, Tiydem Yayıncılık, 2009), 92.

¹³ Necmettin Çepel, *Doğa, Çevre, Ekoloji ve İnsanın Ekolojik Sorunları*, (İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi, 1992), 22-23.

¹⁴ Türk Dil Kurumu. Güncel Türkçe Sözlük, (Erişim Tarihi: 10.09.2019), <https://sozluk.gov.tr>.

Özellikle Sanayi Devrimi sonrasında ekolojik sorunların ve çevre sorunlarının artmasıyla birlikte, bu sorunlara çözüm bulmak amacıyla bir takım ideolojik yaklaşımlar geliştirilmiştir. Sosyoloji ve özellikle felsefe çalışmalarının da etkisiyle geliştirilen bu yaklaşımlar sayesinde ekoloji, kuramsal bir boyut kazanmıştır. Bu bağlamda dikkat çeken iki yaklaşım/kavram ise derin ekoloji ve toplumsal ekoloji kavramlarıdır.¹⁵

Derin ekoloji, 1972 yılında Bükreş'te gerçekleştirilen “Üçüncü Dünyanın Geleceği” isimli konferansta Norveçli bir düşünür olan Arne Naess tarafından ortaya konan radikal bir yaklaşımdır. Derin ekoloji yaklaşımı doğayı merkeze almakta ve çevre sorunlarının küresel bağlamda bir bütün olarak değerlendirilerek çözümlenmesini savunmaktadır.¹⁶ Arne Naess ile George Sessions tarafından derin ekolojinin ilkeleri bir manifestoda toplanarak şu şekilde sıralanmıştır:

- Yeryüzü üzerindeki insan ve insan olmayan bütün yaşamların bayındırlığı ve refahı kendi içlerinde son derece değerlidir. Bu değerler, insanların amaçlarından ve insan olmayanların işe yararlığından bağımsızdır.
- Yaşam biçimlerinin çeşitliliği ve zenginliği, bu değerlerin gerçekleşmesine katkıda bulunurken kendi başlarına da değer oluşturmaktadır.
- Hayati ihtiyaçlarını karşılamak haricinde insanların bu çeşitliliği ve zenginliği azaltmaya hiçbir hakkı bulunmamaktadır.
- Kültürün ve insan yaşamının bayındırlığı, insan nüfusunun önemli oranda azaltılmasıyla mümkündür. Bu azalma, insan dışındaki yaşamın bayındırlığı için gereklidir.
- Günümüz insanının insan dışındaki yaşama müdahalesi aşırıdır ve her geçen gün bu durum kötüleşmektedir.

---

¹⁵ Zeren Oruç, *Çevre ve Ekoloji Kavramları Kapsamında İdeolojik Yaklaşımlar ve Sanat*, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 11-13.

¹⁶ Olgun Yalçın, *Çevre Koruma Fikrine Radikal Yaklaşımlar: Derin Ekoloji, Sosyal Ekoloji ve Ekofeminizm*, (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 65.

- Bu sebeple politikanın değişmesi gerekmektedir. Bu politikalar temel ideolojik, ekonomik ve teknolojik yapıları etkilemektedir. Sonuçta meydana çıkacak olan ilişki durumu şu an mevcut olandan derinlemesine farklı olacaktır.
- İdeolojik değişiklik, gittikçe yükselen yaşam standartlarına bağlı kalmayıp temel olarak yaşam kalitesine önem vermektedir.
- Yukarıda sıralanan maddeleri onaylayanların, gereken değişimleri doğrudan veya dolaylı olarak uygulama yükümlülükleri vardır.¹⁷

Bir diğer yaklaşım olan toplumsal ekoloji düşüncesi hem teorik, hem de pratik açıdan düşünür Murray Bookchin tarafından ortaya konulmuştur. Bookchin, 1950’li yıllarda çevre sorunlarıyla ilgilenmeye başlamış ve 1964 yılında kaleme almış olduğu “Ekoloji ve Devrimci Düşünce” adlı makalesinde “toplumsal ekoloji” kavramını ilk defa kullanmıştır. Amerika Birleşik Devletlerindeki Toplumsal Ekoloji Enstitüsü’nün kurucusu ve pek çok toplumsal hareketin içinde yer alan Bookchin, toplumsal problemlerin temelinde insanın doğa ile olan ilişkilerine de yansımakta olan hiyerarşi ve hükmetme anlayışının olduğunu savunmaktadır. Bookchin’e göre, günümüzde insanlık durumunu derinden değiştirebilecek olan toplumsal imkânların önünü açan veya engelleyen şey emekten çok bilinç, teknikten çok kültür ve sınıflardan çok hiyerarşi olmuştur. İnsanların doğa üzerindeki hâkimiyeti, diğer insanlar üzerindeki hâkimiyetinden kaynaklanmaktadır.¹⁸

Toplumsal ekoloji ve derin ekoloji yaklaşımlarını savunanların ortak noktaları, insanın doğa üzerindeki egemenliğinin eleştirisidir. Bu tespitin sonrasında iki yaklaşım arasındaki temel farklılıklar kendilerini göstermeye başlamaktadır. Derin ekolojiye göre ekolojik krizin temelinde insan-merkezci düşünce yer almaktadır ve buna alternatif olarak bütün türlerin bir değeri olduğu düşüncesine dayanan biyo-merkezciğin benimsenmesi gerekmektedir. Toplumsal ekoloji ise bu görüşün doğal evrimi hiçe saydığını ve evrim sürecindeki farklılaşmaların meydana

---

¹⁷ Bilge Kağan Şakacı, *İnsan merkezilik ve Çevre merkezilik Ekseninde Derin Ekoloji Yaklaşımının Çözümlemesi ve Eleştirisi*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 191.

¹⁸ Aylin Bolsu Oygur, *Türkiye’de Ekoloji Hareketinin Gelişimi: Ağaçkakan Dergisi Örneği*,(Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), 32.

getirdiği çeşitliliği bir gelişim süreci olarak değerlendirmekten uzak olan bir kavrayışa işaret ettiğini söylemektedir. Zira bu görüş, doğal evrim içerisinde insanın gelişen sinir sistemi sayesinde hem kendisini hem de çevresini değiştirebilme kapasitesine sahip olduğunu hiçe saymaktadır. Ayrıca bu görüş, insanların kendi aralarındaki ilişki biçimlerinin doğaya yansıtılmakta olduğu gerçeğini de göz ardı etmektedir. Bu açıdan bakıldığında, toplumsal ekolojinin insanların kendi arasındaki ilişki içerisinde tespit ettiği problem alanı, insanın insan üzerinde kurmakta olduğu hâkimiyet ilişkisidir. Toplumsal ekoloji bu kapsamda, tekil bir varlık olarak ele alınamayacak insanın meydana getirdiği toplumsal ilişki biçimlerinin analiz edilmesini öne çıkarmakta ve bu analizin eleştirisinden hareket ederek ekolojik bir toplumun imkanlarını formüle etme iddiası taşımaktadır.¹⁹

Toplumsal ekoloji düşüncesinde iki farklı doğa anlayışı dikkat çekmektedir. Bookchin'e göre birinci doğa kendiliğinden gelişmekte olan, işleyişinden ve varlığından habersiz olan kusursuz bir sistemdir. İkinci doğa ise, birinci doğanın içinden çıkan fakat kendi içerisinde farklı sistemleri bulunduran, bu sistemleri de bizzat kendi kuran ve bilinçli olan bir doğadır. Toplumu meydana getiren ve birinci doğanın içinde oluşan ikinci doğa, birinci doğayı değiştirmekte ve ona müdahale etmektedir. İkinci doğanın çeşitli şekillerle birinci doğayı kullanmak istemesi oldukça doğal olup, bunu yaparken etik ve akılsal bir yaklaşıma sahip olması gerekmektedir.²⁰

Çevreci yaklaşımların insanların sömürülmesine yol açacağını ifade eden ve bununla birlikte derin ekolojinin tavrını insancıl bulmayarak ona katılmayan Bookchin'e göre, ekolojik problemlerin temelinde insanın hükmetme isteği ile birlikte hiyerarşi bulunmaktadır. Bookchin, insan ve doğanın uyumlu bir bütünlük içerisinde ekolojik problemlere çözümü, tahakkümün ve kapitalizmin ortadan kalkmasıyla ve özgürlükçü yerel yönetimlerle mümkün olacağını söylemektedir. Teknolojiyi önerdiği sistemin bir parçası olarak gören Bookchin'e göre sürekli gelişme ve eğitim bir anarşi biçimidir. Hızla yükselen nüfusa kesin bir çözümün

---

¹⁹ Sanem Yardımcı, *İnsan-Doğa İlişkisi Ekseninde Derin Ekoloji ve Toplumsal Ekoloji*, (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), 75-76

²⁰ Yalçın, *Çevre Koruma Fikrine Radikal Yaklaşımlar*, 71.

getirilmesi gerektiğini de açıkça belirten Bookchin, bu konuyla ilgili derin ekolojinin yaklaşımını ırkçı bulmaktadır. Bookchin'e göre, insan doğadaki herhangi bir canlıdan farklı değildir ve o, doğanın ve evrimin bir parçasıdır. Derin ekolojiye kıyasla çok daha yumuşak bir tavır sergileyen toplumsal ekoloji, kısaca sistem değişikliğini önermektedir.²¹ Burada Bookchin'in önerilerinin dikkate alınması gerektiği kanaatindeyiz. İnsanın doğa üzerinde kurmaya çalıştığı tahakkümün çevre sorunlarının ortaya çıkmasında ki rolü bir realite olarak ortada duruyor. İnsanın ve doğanın uyumunun ise tahakküm ilişkisi kurmaktan öte, anlama ve korumaya dönük bir ilişki ile gerçekleştirilebilir bir durum olduğunu düşünüyoruz.

Anlaşıyor ki pek çok kavram gibi ekoloji veya çevrebilimi kavramı da zaman içerisinde değişime uğramış kavramlardan biridir. İlk başlarda genel olarak çevre ve canlılar üzerinde araştırmalar yapan bir bilim dalı iken görüldüğü üzere tarihsel süreç içerisinde sosyolojik ve politik bir boyut kazanmış, çeşitli siyasi ideoloji ve görüşleri kapsar hale gelmiştir. Böyle bir durumun sebebinin ise hiç şüphesiz çevre sorunları olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

1.5. Çevre Sorunları

Çevre sorunlarının günümüzde yeni bir kavram olmadığı ve insanların temel ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla doğadan daima faydalanarak sürekli olarak ona zarar verdikleri bilinmektedir²². “Tabiatın insanoğlundan intikamı” olarak da tanımlanan çevre sorunları, bugün insanoğlunun karşı karşıya olduğu en temel ve yaygın sorunlar arasında yer almaktadır.²³

Çevre sorunları, “insanların bir takım ihtiyaçlarının karşılanması uğruna toprak, su ve havanın zaman içerisinde yapılarının bozularak yaşam özelliklerini

---

²¹ Oruç, *Çevre ve Ekoloji Kavramları Kapsamında İdeolojik Yaklaşımlar ve Sanat*, 14.

²² Özcan Dağdemir, *Çevre Sorunlarına Ekonomik Yaklaşımlar ve Optimal Politika Arayışları*, (Ankara, Gazi Kitabevi, 2003), 25.

²³ Kemal Görmez, *Çevre Sorunları ve Türkiye*, (Ankara, Gazi Kitabevi, 2003), 13

kaybetmeleri, hayvan ve bitki nesillerinin tükenmeye başlaması, ekosistemin doğal yapısının giderek bozulması problemi” olarak tanımlanmaktadır.²⁴

Çevre sorunları gün yüzüne aniden çıkmamış, zaman içerisinde bir süreç dâhilinde meydana çıkmıştır. İnsan faaliyetleri neticesinde çevreye verilen zararlar, ilk başlarda doğanın kendi kendisini yenileyebilme becerisi sayesinde fark edilmemiş ve zaman içerisinde çevrenin kendini yenileyeceği düşünülmüştür. Fakat zannedilenin aksine çevreye atılan kirletici ve zarar verici madde çeşitlerinin zaman içerisinde artmasıyla birlikte çevrenin kendi kendini yenileyebilme kapasitesinin üzerine çıkmıştır. Kirletici maddelerin hem nicelik, hem de nitelik bakımından artış göstermesiyle birlikte çevre kendini yenileyememiş ve geri dönüşümünü sağlayamamış, bunun sonucu olarak da hızlı bir biçimde bozulmaya başlamıştır.²⁵

Temel çevre sorunları hava kirliliği, su kirliliği, toprak kirliliği, gürültü kirliliği ve bazı canlı türlerinin neslinin tükenmesidir. Bunların haricinde de pek çok çevre sorunu olsa da en çok üzerinde durulan çevre sorunu türlerinin bunlar olduğu dikkat çekmektedir.²⁶

Anlaşılan o ki çevre sorunlarının ciddiyeti insanlar tarafından zaman içerisinde yavaş yavaş anlaşılmıştır. Günümüzde yaşanan bazı olumsuz çevre olayları ise çevre sorunlarının üzerinde durmakta geç kalındığını göstermektedir. Tıpkı çevre türleri gibi çevre sorunlarının da çeşitli olduğu ve farklı yollardan çevreyi oluşturan unsurları kuşattığı dikkat çekmektedir. Bu durum ise konunun ciddiyetini gözler önüne sermektedir.

Ana hatlarıyla çevre kavramı ve ilişkili kavramlar ile çevre sorunlarının ardından dini ve felsefi açıdan çevreye nasıl yaklaşıldığının incelenmesi gerekmektedir. Çünkü geniş kapsamlı ve çok boyutlu bir kavram olan çevre, yalnızca

---

²⁴ Şafak Kaypak, “Çevre Sorunlarının Çözümünde Küresel Çevre Politikalarının Önemi” *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31 (Güz/2013), 19

²⁵ Mustafa Korkutan, *Çevre Sorunlarının Çözümünde Yerel Yönetimler Açısından Çevre Politikalarının Değerlendirilmesi: Uşak Belediyesi Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), 7.

²⁶ Vasfi Haftacı ve Kamuran Soylu, “Çevre Kirlenmesi ve Çevre Koruma Bağlamında Çevre Muhasebesinin Önemi”, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 33, (2007), 102.

çevrebiliminin değil pek çok araştırma alanı ve disiplinin ilgi alanına girmekte, odak noktasını oluşturmaktadır.

1.6. Dinler Açısından Çevre

İnsan topluluklarının tamamı coğrafi çevreleriyle bir etkileşim içerisinde. Bu etkileşimin çift yönlü olduğu ise çok açıktır. İnsan hem etkileyendir hem de etkilenen. Dinler de bir toplum içerisinde ortaya çıkmakta ve gelişmektedir. Her dinin toplumsal bir boyutu söz konusudur ve bu toplumsal boyut sebebiyle her dinde bir takım olaylar, çatışmalar ve sorunlarla karşılaşmaktadır. Çünkü toplumsal bir boyutu olan her şey gibi dinler de toplumsal, kültürel ve coğrafi değişkenlere bağlı durumdadır. Toplum ve din arasında karşılıklı bir ilişki olması sebebiyle dini inançlar, tutum ve davranışlar, pratikler ve kurumlar ortaya çıktıkları toplumsal şartlar, ilişkiler ve çevrelerden bağımsız değildir.²⁷ Buradan hareketle hem toplumsal, hem de fiziksel çevrenin dinler, dinlerin de çevre üzerinde bir etkisinin olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Dinler temelde insanın diğer insanlarla, inandığı Yaraticısıyla ve evrenle olan ilişkilerini düzenlemektedir. Din bağlamında insanın çevre ve ekoloji ile kurduğu ilişkiyi irdelemeye dinin bağlayıcılığı ve ödül-ceza sistemi olmadan ortaya çıkabilecek davranışları sorgulayarak başlamak mümkündür. Yaşamı sadece madde ile sınırlandıran ve kendisini yaratmış olan, kontrol eden, hesaba çekecek olan aşkın bir yüce varlığa inanmayan bir insanın diğer insanlara ve doğal çevreye karşı davranışlarında kendisini özgür hissetmesi ve sadece kendi menfaat ve çıkarlarını ön plana çıkarması kaçınılmaz iken yeryüzünde intizam ve düzenin sağlanması, ortak yaşamın bir takım sağlıklı temeller üzerine kurulması ve doğal çevrenin korunabilmesi için insanların, kendi çıkarları doğrultusundaki mutlak özgürlükten öte kendilerini ahlak kurallarıyla bağlı görmeleri oldukça önemlidir. Bu durumda, bu dünyanın ötesinde ve her şeyin üzerinde, her şeyi bilen ve gören aşkın bir varlığa duyulan inanç hem ahlakın tesis edilmesinde hem de sürdürülmesinde vazgeçilmez derecede önemlidir. Aynı zamanda ekolojik hayatın devamlılığı ve çevre

---

²⁷ Vehbi Ünal, *Çevre Sorunları ve Dindarlık İlişkisi Kayseri Örneği*, (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 59-60.

korumacılığı için de bu durum geçerlidir. Ortak görüşe göre, hayatın devamı için Yaraticının en önemli ve ilk eserinin tahrif edilmemiş ve bozulmamış durumdaki dünya, özelde doğa veya çevre oluşu, ben yerine “biz” kavramının öne çıkarılması gibi inançlar doğrultusunda din, birinci derecede ahlakı biçimlendirerek insanların hem birbirleri, hem de çevre ile olan ilişkilerinin yapıcı ve olumlu bir temelde ilerlemesine katkı sağlamaktadır.²⁸

Dinin insanlara bir hayat anlayışı ve bakış açısı sunması da göz önünde bulundurulduğunda, insanların içinde doğdukları ve yaşadıkları çevrenin, onların kişiliklerinin ve zihinlerinin oluşmasında ana etkenlerden biri olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Yine dini inancın insanın, toplum ve tabiatla olan ilişkilerinde de tayin edici ve yönlendirici bir etkiye sahip olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Mamafih insanın hem fiziksel hem de toplumsal çevresiyle kurduğu ilişkilerde de dinin bu ilişkiyi anlamlandırma ve tanımla gibi bir işlevi de düşünülerek denilebilir ki: İnsan ve çevre ilişkisini dinden bağımsız bir şekilde değerlendirmek mümkün görünmemektedir. Bütün dinlerin ortak kabullerinden bir diğeri de, dinin hem bireysel hem de toplumsal boyutunun olması daha doğrusu hem bireysel hem de toplumsal davranışlara yön vermesidir. Buna örnek vermek gerekirse; insanlık tarihi incelendiğinde, insanlar tarafından yapılan ilk büyük binaların mabetler olması ve şehir yapılanmasının bu mabetler çevresinde kurulması daha doğru bir ifadeyle mabetlerin şehirlerin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynaması dinin çevre ile olan ilişkisinin özeti olarak kabul edilebilir.

Öyle görülüyor ki, çevrenin ve özellikle toplumun din üzerindeki etkisine de daha yakından bakmak gerekmektedir. Söz konusu etkinin dinin inanç ve pratikleri üzerinde kendini gösterdiğini söyleyebiliriz. Geçmişten günümüze pek çok inanç biçiminde ve özellikle çok tanrılı dinlerde, din üzerindeki toplum ve çevrenin etkisini gözler önüne seren pek çok örnekle karşılaşmaktadır. Bu etkilerin sebepleri olarak ise sosyal ve ekonomik faktörler öne çıktığı görülür. Nitekim tarımcı toplumların inandıkları tanrıya Toprak Ana, denizci toplulukların Koruyucu Mabut, akarsu

---

²⁸ Gülhan Karadağ Ağkurt, *Çevre ve Ekoloji Algısının Yaygın Dinler Perspektifinden Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), 14-15.

yataklarında yaşayanların ise Bereket Tanrısı adını vermeleri; ataerkil toplumlarda erkek tanrılara, anaerkil toplumlarda ise kadın tanrıçalara denk gelinmesi; arazinin düz olduğu yerlerde animist inançların, çetin olduğu yerlerde ise natürist inançların ağırlık kazanması toplumun ve doğal çevrenin din üzerindeki etkisini ortaya koymak açısından son derece ilgi çekicidir.²⁹

Çeşitli dinler açısından çevre ve tabiatın nasıl ele alındığı veya çevreye nasıl yaklaşıldığı konusuna gelindiğinde ilk olarak mistisizm ile karşılaşılmaktadır. Mistisizm, “İnsanın görünen nesnelere ötesindeki gerçeklik, sonsuzluk ve birliğe ulaşma yönündeki ruhsal tecrübesi ve bu tecrübeyi ifade eden öğretisi” olarak tanımlanmaktadır. Mistik tecrübenin en karakteristik özelliği mistiklerin Tanrı ile vasitasız olarak teması kurduklarını iddia etmeleridir. Bununla birlikte benliğin Tanrıyla bir olması ve ilahi varlığın içkinliği gibi durumlar da mistisizmin temel unsurlarındandır.³⁰

Mistik inanışlarda Yaratıcı (mutlak gerçeklik, öz) doğayla içkin olup canlı ve cansız her varlıkla bir bütün durumundadır. Hinduizm, Budizm ve Taoizm gibi Uzakdoğu dinlerinde âlem, dünya ve Tanrının bir bütünlük içerisinde ele alındığı ve her şeyin birliğe yönelik olduğuna dayanmakta olan bütünsellik düşüncesinin hâkim olduğu görülmektedir. Mistik inançlarda, yaşamı meydana getiren çeşitli olaylar, karşılıklı olarak birbirini etkileyen ve birbiri içerisine oldukça girift bir biçimde örülmüş olan birimler olarak ele alınmaktadır. Böylelikle Tanrı, âlemin dışında olan aşkın bir güç değil, hayatın içinde ve insanın özündedir.³¹

Hint uygarlığındaki Vedantik gelenekte ve Uzakdoğu merkezli Budist gelenekte tabiata daima derin sembolik anlamlar yüklenmiş olup tabiat ve tabiatın murakabesinin esasen metafiziksel gerçekliğe açılmakta olan bir kapı olduğuna

---

²⁹ Ünal, *Çevre Sorunları ve Dindarlık İlişkisi Kayseri Örneği*, 60.

³⁰ İlhan Kutluer, “Mistisizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 189-190

³¹ Necmettin Özerkmen, “İnsan Merkezli Çevre Anlayışından Doğa Merkezli Çevre Anlayışına”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 10/18, (2002), 37.

inanılarak tabiatın deneysel değil metafiziksel yöntemlerle anlaşılabilir bir kutsal yapı olduğu kabul edilmiştir.³²

Doğal çevre ile ilgili değerlendirmeler, bazı dinlerde Tanrı ile doğanın birbirine içkin olması düşüncesi gibi inançlara dikkat çekmektedir. Bunun tipik örnekleri ise Hinduizm ve Budizm'dir. Tek tanrılı dinlerde görülen üstün ve aşkın bir Yaratıcı düşüncesinin yerine mistik dinlerde Yaratıcı, yaşamın bütün öğelerinde ve tabiatla içkindir. Bunun neticesi olarak Hinduizm ve Budizm dinlerinde tabiata ve her türlü yaşam formuna saygılı ve yapıcı bir yaklaşım hâkim durumdadır. Çünkü Yaratıcının içkin durumda olduğu her şey saygı duymaya değer olup bu; güneş, orman veya bir nehir olabilir.³³

Daha çok karmaşık ve büyük bir sosyal ve dini organizasyona benzemekte olan Hinduizm, tam anlamıyla bir din özelliği göstermese de hem bir inanç sistemi hem de bir felsefe niteliği taşımaktadır. Hinduizm'de neredeyse sınırsız kutsal varlık olmakla beraber, tanrıya ulaşma ve kurtuluş yolları da sınırsızdır. Bu nedenle geniş bir dinsel hoşgörü ve toleransın hâkim olduğu bir inanıştır.³⁴

Hinduizm genel olarak dört insani değerden söz etmektedir. Ahlaklılık veya dürüstlük anlamına gelen "*dharm*", meşru zevk ve sefa anlamına gelen "*karma*", zenginlik anlamına gelen "*artha*" ve manevi hürriyet veya özgürlük anlamına gelen "*moksha*"dır. Bu dört insani değer arasında en temel değer olarak *dharm* kabul edilmektedir. Hinduizm'de bu dört değerın dengeli bir şekilde işlenmesi halinde insanın manevi kurtuluşuna yani en yüksek hedefe ulaşabileceği kabul edilmektedir. Böylelikle Hindu düşüncesindeki temel amaç olan manevi nitelikler aracılığıyla bireysel arınma, insan tabiatının manevileştirilmesi düşüncesi ve ahlaki gelişim gerçekleşmektedir.³⁵

---

³² İbrahim Uslu, *Çevre Sorunları, Kâinat Tasarımındaki Değişimden Ekolojik Felaketlere*, (İstanbul, İnsan Yayınları, 1995), 10.

³³ Ağkurt, *Çevre ve Ekoloji Algısının Yaygın Dinler Perspektifinde Değerlendirilmesi*, 19

³⁴ Fügen Berktaş ve Emin Atasoy, "Dinler Coğrafyasına Küresel Bir Bakış", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/18, (2007), 37.

³⁵ Mustafa Köylü, "Çevre Eğitimi", *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu* (İstanbul, 15-16 Mayıs 2008), 172.

Başta insan olmak üzere Hinduizm’de orman, bitki ve ağaçların korunması için toprağa ve dolayısıyla tabiata sahip çıkılması öğütlenmektedir. Tabiatta insanlarla aynı çevreyi meydana getiren dağlar, ırmaklar, bitkiler, ağaçlar ve çeşitli hayvanların tümü kutsal bütünlüğü simgelemektedir. Tanrı’nın bir parçası olarak kabul edildiğinden kâinat kutsanmıştır ve var olan şeylerin tamamının dinginliği ve huzurunun kaynağıdır.³⁶

Bunun dışında Hinduizm’de genel olarak insan ekolojisi ve çevre birbirinden ayrılmaz bir bütünlük çerçevesinde ele alınmakta ve insanın selametinin diğer insanlarla olduğu kadar doğayla da barışık olması sonucunda gerçekleşebileceği vurgulanmaktadır. Böyle bir çevreci yaklaşım ise ancak ruhani bir kültürle mümkün olmaktadır. Buna göre insanlar ve genel olarak toplumlar, ne oranda kendi iç dünyalarını zenginleştirebilirlerse tabiata gereken önemi de aynı oranda verebileceklerdir.³⁷

Üzerinde durulması gereken bir diğer mistik din ise Budizm’dir. Budizm, “Buda tarafından milattan önce 6. yüzyılda Hindistan’da kurulan dini ve felsefi sistem” olarak tanımlanmaktadır.³⁸

Budizm’e göre, insan ve diğer bütün yaşam türlerinin birbirlerine olan bağımlılıkları ve ilişkilerinin çok dengeli ve güzel bir biçimde mevcut olduğu düşüncesi, Budist inancındaki en temel öğretilerden biridir. İster modern, ister geleneksel Budizm olsun, canlı varlıklara ve çevreye zarar vermeyi kesinlikle yasaklamaktadır. Günümüzde bazı Budist ekonomistler, bu anlayışın bir getirisi olarak her Budist’in en azından yılda bir ağaç dikmesi ve tam olarak yetişinceye kadar o ağacı koruması gerektiğini söylemektedir. Budizm’in ekosistemle alakalı başka bir yanı da çok katı ve mutlak olmamakla beraber vejetaryenliği teşvik etmesi ve diğer beslenme şekline göre onu tercih etmesidir. Bu düşüncenin altında da elbette ki diğer canlılara zarar vermeme düşüncesi ve endişesi yatmaktadır. Budist kutsal metinlerinden birinde geçen çevre ile ilgili şu cümle son derece önemlidir: “Bir anne

³⁶ Münir Yıldırım, *Çevre, Din ve Kutsal Tabiat*, (Adana, Giriş Kırtasiye, 2014), 35.

³⁷ Prime Ranchor, *Hinduizm ve Ekoloji*, çev. Mehveş Kayani, (İstanbul, İGDAŞ Yayınları, 1997), 38.

³⁸ Günay Tümer, “Budizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 352-360

çocuğuna her gün nasıl davranıyorsa insanların da diğer bütün yaratıklara aynı şekilde davranması gerekmektedir”.³⁹

Budizm’de insan hayatı ile çevre karşılıklı bir biçimde beraber ele alınmaktadır. Budizm’deki temel inançlardan biri olan “*karma*” öğretisinin “*ahimsa-karma*” isimli prensibi çerçevesinde yapılması gereken asıl şey hiçbir canlının öldürülmemesi ve başkalarının da öldürmesine izin verilmemesi, canlı varlıklara hiçbir şekilde şiddet uygulanmamasıdır. Bu öğreti Budizm’in bir kuralı olup insanlar bu öğreti sayesinde çevreleriyle uyum içerisinde olmaya gayret göstererek tabiatın bir parçası olduklarını idrak etmektedirler.⁴⁰

Budizm’e göre insanlar, yaşamlarını devam ettirebilmek için yiyecek, barınak ve giyecek gibi gereksinimler konusunda doğaya muhtaç durumdadır. Bu itibarla en iyi şekilde doğadan faydalanabilmek için onu anlamak ve onun nasıl işlediğini kavramak, onunla uyum içerisinde olmak gerekmektedir. Bu anlayış şu şekilde ifade edilmektedir: “Her kim yeryüzünü, su, ateş, hava ve bitkileri dikkate almaz veya ihmal ederse kendi öz varlığını ihmal etmiş olur. Zira insan doğanın dışında olmayıp onun bir parçasıdır”.⁴¹

İlahi dinlere baktığımız zaman özellikle Yahudilik ve Hıristiyanlık açısından çevrenin önemli bir yere sahip olduğunu görmekteyiz. Yahudilik ve Hıristiyanlık inancında da, tıpkı İslam’da olduğu gibi “evrenin yaratıcı tarafından yoktan var edildiği” düşüncesi hâkimdir. Bu anlayışın tabii sonucu ise içinde yaşadığımız çevrenin Tanrı’nın eseri olduğu gerçeğidir. Bununla birlikte söz konusu çevrede yaşayan insanın da çevrenin bir parçası olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü insan da aynı çevreden meydana gelmektedir. “Ve Rab, yerin toprağından adamı yaptı, onun burnuna hayat nefesini üfledi ve adam yaşayan canlı oldu” (Tekvin 2/7) ayetinden yola çıkarak çevrenin sanki insanın “annesi” gibi olduğu sonucuna varabiliriz.

---

³⁹ Köylü, *Çevre Eğitimi*, 173.

⁴⁰ Yıldırım, *Çevre, Din ve Kutsal Tabiat*, 36.

⁴¹ İbrahim Özdemir, *Çevre ve Din*, (Ankara, Çevre Bakanlığı Yayınları, 1997), 88

Tevrat'ta insanın tabiata egemen olmasını gösteren ayetlere örnek olarak “Ve Rab onları mübarek kıldı ve onlara dedi ki: Semereli olun ve çoğalın, yeryüzünü doldurun, onu tabi kılın ve göklerin kışlarına, denizin balıklarına ve yer üzerinde hareket eden bütün canlılara hâkim olun” (Tekvin 1/28) gösterilebilir. Buradan hareketle genel olarak Yahudilikte derin bir ekosistem saygısının mevcut olduğu söylenemez. Ancak öte yandan Ahd-ı Atık'te dini hayat görüşünde tabiatın önemli bir yeri olduğunu gösteren Rabb'in Hoşea'ya esenlik için bitkilerle ve canavarlarla ahitleşmesini önermesi ya da temiz olup olmadıklarına bakılmaksızın Hz. Nuh'a bütün hayvanları koruma altına almasının emredilmesi gibi bir takım atıflar söz konusudur. Aynı şekilde yabani ortam ya da bakir tabiat, bir ceza ve imtihan yeri olduğu kadar aynı zamanda bir tefekkür alanı ve sığınak veya cennetin bir yansıması şeklinde de görülmüştür.⁴²

Çevre ile ilgili Yahudiliğin en önemli prensiplerinden biri barışa gösterilen önemdir. Bilindiği üzere Yahudilik inancında, “On Emir” ismiyle bilinen prensip veya emirlerden biri “öldürmeme”dir. Yahudiliğin bu konudaki görüşü “selam” anlamına da gelen İbranice “shalom” kelimesine dayanmaktadır. Shalom, yalnızca savaşın yokluğunu ifade eden bir barışı değil, bununla birlikte kâmil ve tam anlamda bir bütünlüğü ve barışı içermektedir. Yahudilikte hem barış zamanlarında hem de savaş zamanlarında çevrenin korunmasına önem verilmektedir. Bu bağlamda su kanallarının tahrip edilmesi, meyve veren ağaçların kesilmesi yasaklanmıştır. Meyve veren bir ağacı kesen kişinin cezası kırbaçlanmaktır. Yalnızca ağaçların kesilmesi değil aynı zamanda bir binanın yıkılması, ev eşyalarına zarar verilmesi, elbiselerin yırtılması, kasıtlı bir şekilde yiyecek maddelerinin imha edilmesi ya da bir kaynak suyunun akışının engellenmesi de yasaklanmıştır.⁴³

Son olarak Hıristiyan inancına bakıldığında öncelikle Hıristiyanlığın çevreye yaklaşımının karmaşık bir durum arz ediyor oluşu dikkat çekmektedir. Çünkü doğal düzen ile ilgili Hıristiyanlıkta birbirinden farklı görüşler mevcuttur. Bu sebeple Hıristiyanlığın doğal çevre ile ilgili kaynaklarını ve görüşünü ayırt etmek zor

---

⁴² Naci Kula, “Sahip Olma ve Emanet Duyguları Açısından İnsan Çevre İlişkileri, Çevre ve Din”, *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu*, (İstanbul, 15-16 Mayıs, 2008), 222.

⁴³ Köylü, *Çevre Eğitimi*, 179.

olmaktadır. Genel olarak Hıristiyanlığın, doğal çevreye yaklaşım noktasında çoğu kez Yahudi geleneğinin devamı niteliği gösterdiği ifade edilmektedir.⁴⁴

Hıristiyanlıktaki en temel öğretilerden biri, evrenin yaratıcısı ve sahibinin Tanrı olduğudur. Bu bağlamda Tanrı her şeyi yaratmış olup aynı zamanda her şeyin sahibidir. Öte yandan Hıristiyanlığın kutsal kitabı Kitab-ı Mukaddes'e göre Tanrı, insanı dünyanın sorumlusu yapmıştır. Dünya içerisindeki hayvanlara, bitkilere ve genel olarak ekolojik düzene hakim kılınmış olan insan, bu hakimiyeti ile sistemi koruma ve gözetme sorumluluğunu da almıştır. Eğer insan dünyanın düzenini korumazsa Tanrı'ya itaatsizlik etmiş olmakta ve hem O'nun yarattıklarına hem de dolayısıyla O'na saygısızlıkta bulunmaktadır.⁴⁵

Genel olarak bakıldığında pek çok dinin ve inanç sisteminin çevreye özel bir anlam ve önem verdiği, özellikle Tanrı'nın yaratmış olması ve Tanrı'ya ait olması bakımından doğal çevreye ve diğer insanlara saygı ve sevgiyle yaklaşılması gerektiğine değindiği görülmektedir. Kısaca dini açıdan çevre özel bir yere sahip olup tahrip edilmesine bütün dinler tarafından karşı çıkılmaktadır. İslami açıdan çevre, tezimizin 3. Bölüm konusu olduğundan burada anlatılmayıp söz konusu bölümde detaylıca anlatılacaktır.

1.7. Felsefi Açıdan Çevre

Literatür incelendiğinde, dinler açısından olduğu kadar felsefi açıdan da çevrenin önemli bir kavram olduğu ve felsefe tarihi boyunca çeşitli filozofların çevre ile ilgili görüşler belirttiği görülmektedir. Pek çok alanın odak noktasında olan çevrenin, başlangıcı itibariyle felsefenin de odağında olduğu dikkat çekmektedir.

Felsefe denildiğinde ilk olarak akla Eski Yunanlar gelmektedir. Bunun nedeni ise bilimlerin temeli olma özelliği taşıyan felsefenin ilk olarak Eski Yunanlar tarafından ortaya konulmasıdır. Ancak felsefeyi Eski Yunanların başlattığını söylemek, felsefeyle yalnızca Eski Yunanların ilgilendiği anlamına gelmemektedir.

---

⁴⁴ Muhlise Canlı, *Kutsal Metinler Bağlamında Çevre ve Din İlişkisinin Sosyolojik Analizi*, (Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 82.

⁴⁵ M. Kemal Atik, *Kutsal Kitaplara Göre Tanrı Doğa İlişkisi*, (İstanbul, 15-16 Mayıs, 2008), 5.

İnsan aklının bir ürünü olan felsefe, pek çok kültür ve medeniyette kendini göstermiştir ancak başlangıcı Eski Yunan'a dayandırılmaktadır. Eski Yunan felsefesiyle ilgili en dikkat çekici nokta ise felsefe yapmaya çevreden başlamış olmaları, "Bu dünyada insanın yeri nedir?" ve "Bu evren nereden geliyor ve nerede gidiyor?" gibi sorulara yanıt aramış olmalarıdır. Dolayısıyla felsefe, çevre ile başlamış olup felsefenin başlangıç noktası doğa felsefesidir.⁴⁶ Buda demek oluyor ki, felsefe ve çevre arasında çok sıkı bir ilişki vardır. Ve bu iki kavramda hem birbirlerini beslemekte hem de birbirlerinden beslenmektedirler.

Doğayı, temel bir oluşturucu unsur anlamına gelen "arkhe" kavramına yaslayarak açıklamaya çalışan doğa filozofları, bu unsurun ne veya neler olabileceği ile ilgili farklı farklı görüşler dile getirmiştir. Doğa felsefesindeki ortak nokta kısaca "bir temel varlık", ana madde yani "arkhe" arayışıdır.⁴⁷

İlk doğa filozofları ve felsefeyi başlattığı kabul edilen isimler Thales, Anaximandros ve Anaximenes'tir. Bu üç filozof, dış dünyayı oluşturan çokluğun arkasında bir birliğin olduğunu düşünmüşler ve bu birliğin ne olduğunu aramışlardır. Thales'in bu birliğin ne olduğuna dair verdiği cevap veya kısaca Thales'in arkhesi "su"dur. Thales, her şeyin neminin olması ve sıcaklığın nemden meydana çıkarak varlığını nemle devam ettirmesi, her canlının nemli yapıda olması gibi düşüncelerden hareketle evrenin ana maddesinin su olduğunu iddia etmiştir. Thales'in öğrencisi ve takipçisi olan Anaximandros'a göre ise arkhe'nin kendisi oluşmamış ve yok olması imkânsız olup mevcut maddelerle özdeş olmayan ve sınırsız tür ve sayıdaki maddelerin hepsini oluşturacak olan "sonsuz bir varlık"tır. Öte yandan Anaximenes, arkhe'nin hava olduğunu söylemektedir. Çünkü hava her yere yayılan ve sınırsız bir canlılık taşıyan, varlığı bir arada tutan, görülmeyen ancak akışı, sesi ve serinliği duyumlanan bir ilkedir.⁴⁸

Diğer önemli Antik Çağ düşünürlerinden Pisagorculara göre evrenin odağında merkezi ateş bulunmaktadır ve güneş, ay ve gezegenler bu merkezi ateşin

⁴⁶ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, (İstanbul, Remzi Kitabevi Yayınları, 2010), 11-12.

⁴⁷ Hasan Aslan, "Sokrates Öncesi Filozofların Doğa Anlayışında Dayanışma (Solidarity) Düşüncesi", *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 9, 2007), 120.

⁴⁸ Aslan, "Sokrates Öncesi Filozofların Doğa Anlayışında Dayanışma (Solidarity) Düşüncesi", 124.

etrafında dönmektedir. Xenophanes'e göre Tanrı, evrendeki bütün hareketleri ve değişimleri idare etmektedir. Ona göre ana unsur topraktır ve her şey topraktan çıkarak yine toprağa dönecektir. Herakleitos'a göre evrendeki düzeni meydana getiren kanun "Logos"tur. Evren, ona göre sürekli bir akış ve oluş içindedir ve her şey zıddına dönmektedir. Bu bağlamda kuru yaşa ve yaş kuruya, soğuk sığa ve sıcak soğuga dönüşür. Evrendeki hiçbir şey yok olmamakta, her şey yeni biçimlerde yeni baştan ortaya çıkmaktadır. Evrenin ana maddesi ise ateştir ateşin sıkışmasından toprak; toprağın erimesiyle su; sudan ise buhar ve buhardan da hava meydana gelmektedir. Empedokles'e göre ise, evrendeki her şeyin temelini dört unsur oluşturmaktadır. Bu dört unsur ateş, su, toprak ve havadır. Anaxagoras'a göre ise, evrende önce bir kaos vardır ve evrenin kurucusu Nus'tur. Nus, evreni belirli bir gayeye ve hedefe göre düzenlemektedir ve dünya bir gayeye göre gelişmektedir. Bu filozofta teleolojik görüşün ortaya konduğu dikkat çekmektedir.⁴⁹ Tüm bu düşünürlerin çevre ile alakalı bir görüş ortaya koymaları yaşadığımız evrenin bilinmesinin sadece bugünün veya modern zamanların değil, tüm zamanların bir konusu olduğunu gösterir. Yine adı geçen düşünürlerin evrene dair yaklaşımlarında oluşturucu bir ana unsur belirleme ve o unsur üzerinden şekillenen bir anlayışın olduğu görülmektedir. Bu anlayış sadece ilk dönem filozoflarına has bir durum olmayıp sonraki dönemlerde ortaya çıkan filozoflarında hakkında söz ettikleri bir anlayış olmuştur.

Eski Yunan felsefesinin sonraki döneminde ise Sofistler ve Sokrates öne çıkmaktadır. Sofistler, felsefenin odak noktasını "doğa" konusundan "insan"a kaydırmışlardır. Sofistler ve Sokrates her ne kadar birbirlerine ters düşmüş olsalar da uyuştukları nokta insan merkezli bir felsefe yapmış olmalarıdır.⁵⁰

Daha sonraki dönem ise Sokrates'in öğrencisi Platon ile başlayan sistematik felsefe dönemidir. Platon, duyular dünyası ve akıl arasında bir ayırım yapmıştır. Platon'a göre dünyadaki bitki ve hayvanlar, doğaüstü bir dünyada var olan ideal

---

⁴⁹ Kayhan, *Kur'an'da Çevre Kavramı ve Çevre-İnsan İlişkisi*, 34-35

⁵⁰ Tekin Ateş, *Felsefi Antropoloji Açısından Çevre Sorunları*, (Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 30.

formların birer kopyasıdır. Platon'un nesnelere ve idealar dünyası şeklindeki bu ayrımı iki karşıt evren algısını yaratmaktadır.⁵¹

Platon'un öğrencisi Aristoteles'e göre ise doğa, birliği olan canlı bir varlıktır. Aristoteles'e göre doğa, baştanbaşa bir gelişme ve oluş içerisindedir. Bu oluş ise salt maddeden forma doğru yönelen bir gidiştir. Aristoteles, doğada birbirinden yasa ve yapı olarak ayrı olan iki bölge olduğunu söylemektedir: Yeryüzü ve gökyüzü dünyası. Aristoteles'e göre bütünüyle canlı olan doğada, ilkece canlı ve cansız arasında bir ayrılık yoktur. Fakat cansızlara oranla canlılar daha üst basamaktadır.⁵²

Anlaşılan o ki, felsefenin doğaya odaklanarak işe başladığı, sonrasında merkeze insanı aldığı ve son olarak da hem insan, hem de doğa merkezli olarak ilerlediği görülmektedir. İleriki dönemlerde özellikle modernleşme hareketleriyle yine insan merkezli bir felsefe anlayışı dikkat çekse de doğaya olan ilgi de devam etmiş ve insan-doğa ilişkisi daha farklı şekillerde ele alınmıştır.

Çevre kavramı ister mekân ister nitelik açısından ele alınsın, canlı-doğa veya insan-doğa arasında oldukça sıkı bir bağın olduğu dikkat çekmektedir. Öyle ki, ne çevre olmadan canlı ne de canlı olmadan çevre varlığını sürdürmektedir. Bu sıkı ilişki, "İnsan – Doğa İlişkisi Bağlamında Çevre Sorunları ve Felsefe" isimli makalesinde Gül⁵³ tarafından "zorunlu ilişki" olarak isimlendirilmektedir. Söz konusu makalede Gül, doğa ile insan arasındaki zorunlu birliktelik ile ilgili şunları dile getirmektedir: "İnsanın doğa ile kurduğu ilişkinin arkasında varlık düzleminde onun doğaya bağımlı olan bir varlık olması yatmaktadır. Genel olarak insan, doğaya hayat bulan ve hayatını doğa içerisindeki koşulların etkisi ile şekillendiren, zorunlu olarak doğayla ilişki içerisinde var olabilen bir canlıdır".⁵⁴

İnsan ile doğa arasındaki söz konusu "zorunlu ilişki", tarihin ilk zamanlarından başlayarak özellikle 17. yüzyıla kadar doğa ve canlı merkezli olarak

⁵¹ Yardımcı, *İnsan-Doğa İlişkisi Ekseninde Derin Ekoloji ve Toplumsal Ekoloji*, 6

⁵² Ateş, *Felsefi Antropoloji Açısından Çevre Sorunları*, 33-34

⁵³ Fikri Gül, "İnsan – Doğa İlişkisi Bağlamında Çevre Sorunları ve Felsefe", (*PAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14: 2013), 17.

⁵⁴ Gül, "İnsan – Doğa İlişkisi Bağlamında Çevre Sorunları ve Felsefe", 19

devam etmiştir. Bu yüzyıla kadar başta siyasi, ekonomik ve kültürel olmak üzere her çeşit menfaatten uzak tutulmuş olan doğa anlayışı, Descartes ve Bacon'ın görüşleriyle değişim göstermeye başlamıştır. Doğa ile ilkçağlardan beri dostça ilişkiler kurmuş olan insan, Descartes'in "mekanik dünya" ve Bacon'ın "bilmek, egemen olmaktır" görüşleri ile merkeze kendisini almış ve doğadaki her şeye egemen olmak için uğraşmaya başlamıştır.⁵⁵

Descartes'in mekanik dünya görüşü, herhangi bir canlı veya cansız ayrımı yapmaksızın bütün varlıkları kapsamaktadır. Canlı varlıklar ve cansız cisimler, Descartes'e göre aynı yapıya sahiptirler. Bu sebeple hepsinin aynı nedenlerle açıklanması gerekmektedir. Canlı ve cansız bütün varlıkların aynı yasalara göre işlemekte olduğunu açıklamış olan Descartes, canlıyı yalnızca daha karmaşık olan bir makineye benzetmektedir. Öte yandan Descartes, insanın istençli bir şekilde yapmakta olduğu vücut hareketlerini söz konusu mekanist açıklamaların haricinde tutmaktadır. Çünkü insan, Descartes'e göre ruh sahibidir ve ruhu olmayan bitkiler ve hayvanlar gibi diğer canlılarda insanda olan istençli hareketler mevcut değildir.⁵⁶

Descartes, kısaca canlı bir varlık olarak insanı bir makineye benzetmektedir. Ancak Descartes, ruh sahibi bir varlık olması sebebiyle bilerek, isteyerek ve düşünerek çeşitli faaliyetler göstermesiyle insanı diğer canlılardan ayırmaktadır. Bu ayrıcalık ise insana çevreyi koruma sorumluluğu yüklemektedir. 17. yüzyıla kadar insan, bu sorumluluğunu yerine getirmiş ve doğa üzerinde egemenlik kurmaya çalışmamıştır. Bu döneme kadar doğa ile dostça ilişki kurarak yaşayan insan, doğanın da kendisi gibi canlı bir varlık olduğunu ve kendi kanunları olduğunu idrak etmiştir. Hatta insan 17. yüzyıla kadar kendi varlığını sürdürebilmek için doğanın da varlığının devam etmesinin gerektiği, bu sebeple doğanın kutsal olduğunu varsaymıştır. Pek çok kültürde görülen bu anlayışla insan, doğadan ihtiyacı kadar faydalanmış ve onu tüketmeye çalışmamıştır.⁵⁷

---

⁵⁵ Gül, "İnsan-Doğa İlişkisi Bağlamında Çevre Sorunları ve Felsefe", 18

⁵⁶ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 239-240

⁵⁷ Fatma Ağbuba, *Çevre Sorunlarına Etik Bir Yaklaşım: "Felsefi Bir Sorgulama"*, (Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), 23-24.

Doğaya duyulan bu bağlılığın, 17. yüzyıl ile birlikte azalmaya başlamasının ve insanın artık doğanın yanında değil karşısında durmaya başlamasının temel nedenleri arasında belirtildiği üzere Descartes'in "mekanik dünya" görüşü ve Bacon'ın "Bilmek egemen olmaktır" düşüncesi ile birlikte yine Descartes'e ait olan "*Düşünüyorum, o halde varım*" önermesi yer almaktadır. Her iki filozofun düşünceleri doğrultusunda insan, dünyanın merkezinde kendisini görmeye başlamış ve dünyadaki kaynakları sorumsuz bir şekilde kendi menfaat ve çıkarları doğrultusunda kullanmaya hakkı olduğunu kabul etmiştir. Descartes, "*Düşünüyorum, o halde varım*" önermesiyle bilinci ve bilinç dışındaki dünyayı birbirinden kesin olarak ayırmakta ve bu önermeyi bundan sonra tüm bilgilerin kendisinden türeyeceği bir kaynak olarak kabul etmektedir.⁵⁸

Descartes, "*Düşünüyorum, o halde varım*" önermesiyle aslında Tanrı'nın varlığını ispat etmeye çalışmıştır. Ancak, insan ve doğa arasındaki ilişkide insanın rolünün ne olduğu açıklanırken söz konusu önerme farklı bir bakış açısı ile şu şekilde yorumlanabilir: Tanrı vardır. O halde Tanrı yalnızca bilinçli varlık olan insanı yaratmadı. Tanrı, en yetkin varlık olarak bilincin haricindeki dünyayı (hava, toprak, su, yer üstü ve yer altı kaynakları, dağlar ormanlar) da yarattı. Tüm yaratılanlar arasında bilinçli tek varlık olan insan, doğduğunda hazır olarak bulduğu ve gelecek nesillere sağ salım, onların faydalanacakları emanet olan çevreyi koruma sorumluluğuna sahip tek varlıktır. Bununla birlikte doğaya ile ilgili anlayışın Descartes ve Bacon yüzünden değişmiş olduğunu düşünmek, söz konusu isimleri suçlamak anlamına geleceği gibi konuyu eksik olarak değerlendirmeyi de beraberinde getirecektir. Doğa ile ilgili anlayışın değişmesi söz konusu düşüncelerin etkileri ile birlikte Aydınlanma Çağı'nda rasyonel akla aşırı önem verilmesi ve Sanayi Devrimi'nin ekonomik, kültürel ve sosyal hayatta meydana getirmiş olduğu değişiklikler ve insanın kendini merkezde görmesi ile beraber ele almak gerekir. Bu etkenler ile beraber doğa ile ilişkisinde egemen ve hâkim rolünü oynamaya başlayan insan, doğadan ihtiyacı kadarını almayı değil, mümkün olduğunca fazlasına sahip olabilmek için özgürlük, eşitlik, hak ve hukuk gibi kavramları göz artı ederek ahlaki sınırları aşmıştır. Özellikle Sanayi Devrimi sonrası insan gücünün değerini

---

⁵⁸ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 235

kaybetmesi ve makinelerin ön plana çıkması, hammadde ihtiyacını arttırmıştır. Bu ihtiyacın karşılanabilmesi için de doğa sömürülmeye başlamıştır. Bahsi geçen çeşitli görüşler ve Sanayi Devrimi ile insan ve çevre arasındaki ilişkinin dengesi bozulmuş ve doğadaki her şey insan tarafından sorumsuzca tüketilmeye başlanmıştır. Bu da insan ve doğa arasındaki dostluğu zayıflatmıştır.⁵⁹

Felsefi açıdan çevre kavramı incelenirken son olarak Darwin ve evrim teorisine değinmek gerekmektedir. Descartes tarafından felsefi bir düzleme çekilen insan-doğa ilişkisi ile ilgili düşünöme dayanmakta olan ve doğanın denetlenebilir oluşunu vurgulayan mekanist evren anlayışı, Darwin'e göre metafizikle süslenmiş geleneksel Varlık Zinciri düşüncesinden kurtulamamaktadır. Darwin, bu eleştirisini takiben söz konusu anlayışa oldukça önemli bir alternatif sunmuştur. Darwin'e göre, bitkiler ve hayvanlar arasında yer alan mikro organizmaların ve mikroskobun bulunmasıyla bilimden de destek alan Varlık Zinciri kavramsallaştırmasındaki problem, bütün var olanların Tanrı tarafından yaratılmış olduğu varsayımından kaynaklanmaktadır. Çünkü bu varsayımda türlerin sabitliği ima edilmektedir ve yeni türlerin oluşumu ve türlerdeki değişimleri açıklama noktasında güçlüklerle karşılaşmaktadır. Zincirde, örneğin dinozorların yok olması gibi bazı halkaların ortadan kalkmasına rağmen zincirin hala ayakta kalması ilginçtir.⁶⁰

Darwin, bu eleştiriden hareket ederek 1859 yılında kaleme almış olduğu *Türlerin Kökeni* adlı eseriyle, düşünce ve bilim dünyasında oldukça büyük etkiler yaratmıştır. Geliştirmiş olduğu evrim teorisi hem mekanist düşüncenin içermekte olduğu metafizik açıklamaların terk edilmesine zemin hazırlamış hem de mekanist evren anlayışındaki parçalanabilir ve bilgisine parçalarından ulaşılabilir doğa algısı yerine türlerin çevre tarafından şekillendiği ve doğanın sabit olmak yerine sürekli olarak bir gelişim ve değişim içinde olduğu düşüncesini meydana çıkarmıştır. Evrim düşüncesi her ne kadar Darwin ile başlamış olmasa da kendinden önceki

---

⁵⁹ Gül, "İnsan-Doğa İlişkisi Bağlamında Çevre Sorunları ve Felsefe", 19

⁶⁰ Yardımcı, *İnsan-Doğa İlişkisi Ekseninde Derin Ekoloji ve Toplumsal Ekoloji*, 14

evrimcilerden Darwin'i ayıran nokta, onun teorisinde evrimin 'doğal seçim' düşüncesiyle bir doğa yasası haline gelmiş olmasıdır.⁶¹

Darwin, doğal ayıklanma ile evrimi bir doğa yasası şeklinde kavramsallaştırdığında, eleştirdiği Varlık zincirini de zamansallaştırmıştır. Bir ölçüde varlık zinciri, Darwin'in "Yaşam Ağacı" olarak adlandırılabilir olan kavramına dönüştürülmüştür. Buna göre, evrimci ilişkiler ağacı çeşitli dallara sahiptir ve tek bir dalın diğer dalları, diğer dalların da ona doğru hareket etmekte olduğu bir hedeften söz edilemez. Çevre ile başa çıkabilmek üzere her dal kendi yolunu çizmektedir ve bu sebeple bir yöne doğru olan gelişimin diğerleriyle karşılaştırılarak değerlendirilmesi doğru değildir. İnsan, bu şemaya yerleştirildiğinde, doğal evrimin bir ürünü şeklinde ele alındığından biricikliği ile doğadaki diğer canlılardan izole edilmiş olan bir fenomen olmaktan çıkmaktadır. Diğer canlılar gibi insan da aynı maddeden yapılmış olup aynı enerjiyle çalışmaktadır. İnsan, yeryüzünde yaşayan öteki canlılara genetik bir süreklilikle bağlanmakta ve onlarla akraba olmaktadır. Böylece evrim teorisi bir yandan doğanın nasıl işlemekte olduğu ile ilgili bir açıklım sağlamakta, diğer yandan da konuyla ilgili dini ve metafizik yaklaşımlara karşı çıkmakta ve merkeze "yaşamak için mücadele etme"ye dayanmakta olan doğal seçilimi yerleştirerek evrimin, yani ilerlemenin temeli olarak bu mücadeleyi ileri sürmektedir.⁶²

Pek çok alanda etkili olan evrim teorisinin etkileri, ekoloji kavramını ilk defa kullanmış olan Ernst Haeckel'da da görülmektedir. Haeckel, 1866 yılında yayımlanmış olan *General Mophologie* isimli eserinde ekoloji terimini, dış dünya ve organizmalar arasındaki etkileşimi açıklamak için kullanmıştır. Haeckel, Darwin'in yaşam ağacını farklı bir şekilde formüle etmiş ve bu ağaca en yukarıda insanın olduğu bir gövde vermiştir. Haeckel, türlerin evriminin son aşamasında geldikleri yere insanı yerleştirerek evrimi bir ağaçtan ziyade bir merdivene benzetmiştir.⁶³

---

⁶¹ Atila Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, (İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006), 40.

⁶² Yardımcı, *İnsan-Doğa İlişkisi Ekseninde Derin Ekoloji ve Toplumsal Ekoloji*, 16

⁶³ Peter Bowler, *Doğanın Öyküsü*, çev. Meltem Mater, (İstanbul, İzdüşüm Yayınları 2001), 45.

Ana hatlarıyla gerek antik dönemde gerekse modern dönemde ve daha sonraki dönemlerde felsefi açıdan çevrenin nasıl ele alındığı bu şekilde özetlenebilmektedir. Özellikle felsefenin çevre ile başlaması ve ilk olarak çevre odaklı ilerlemesi, sonraki dönemlerde her ne kadar merkeze insan koyulsa da yine de çevreden tam olarak uzaklaşılması ve insan-çevre ilişkisine çeşitli açılardan odaklanması, yakın zamanda ise özellikle çevre sorunlarının etkisiyle yine çevre merkezli düşünce ve görüşlerin öne çıkması oldukça önemli ve altı çizilmesi gereken bir husustur.

İKİNCİ BÖLÜM

MODERN EPİSTEMOLOJİ BAĞLAMINDA ÇEVRE VE ÇEVRE SORUNLARI

2.1. Epistemoloji Kavramı

Felsefenin temel alanlarından biri olan epistemoloji kelime kökeni olarak, Antik Yunancada “bilgi” anlamına gelen “episteme” ve “bilim, teori” anlamlarına gelen “logos” sözcüklerinin birleşiminden oluşmuştur. Kısaca “bilgi teorisi” olarak da adlandırılan epistemoloji, bir kavramla ilgili ifadelerin ve ilkelerin, söz konusu ifadelere bağlı şekilde ortaya konulmuş olan görüş ve sonuçların eleştirilerek onların objektif değerlerinin ve mantıksal temellerinin belirlenmesi üzerine kurulu bir disiplindir.⁶⁴

Ahmet Cevizci tarafından epistemoloji, “Felsefenin, bilişsel süreçlerin oluşumlarından çok, genel olarak bilgiyi ele alan, bilgiye dair problemleri araştıran, bilginin kaynağını, sınırlarını, doğruluğunu ve doğasını inceleyen dalı” olarak tanımlanmıştır. Epistemoloji bilginin temel özellikleri, doğası, tam olarak meydana geldiği şeyin ne olduğu, bilgiye dair iddiaların nasıl gerekçelendirileceği, kuşkuculuk karşısında bilginin nasıl temellendirileceği, sınırları ve kaynağı problemleri üzerinde yoğunlaşmaktadır.⁶⁵

Epistemolojinin işlevi, eğer anlamının herhangi bir ölçütü olabilirse bunun için gerekli olan koşulları betimlemektir. Epistemoloji adından türetilmiş olan “epistemolojik” sıfatı, bilgiye ilişkin; varlığın bilinme tarzı; bilgi teorisi; dış dünyanın algısı ve bilgisi gibi doğrudan epistemoloji ile alakalı anlamlara göndermede bulunmaktadır. Buradan hareketle bilginin konusu olan her türlü nesneye epistemolojik nesne ismi verilmektedir. Epistemolojik nesnelerin, meşru ve ikna edici bir şekilde açıklanıp açıklanamayacağı ve bu açıklamanın mümkün olduğu

⁶⁴ Turgay Uysal, *Kur'an'da İman Epistemolojisi*, (Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 11.

⁶⁵ Ahmet Cevizci, *Büyük Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul, Say Yayınları, 2017), 701

takdirde nasıl gerçekleştirileceği temel problemler içerisinde yer almaktadır. Epistemolojik analizler, temelinde bilmenin anlamı ile bilgi yapılarını kavrama arayışına bağlı sorunlara dayanarak yapılmaktadır. Epistemolojik sorunlara tarihsel süreçte felsefe, din, sanat, mitoloji ve bilimler gibi çeşitli bilgi yapıları açısından hem diğer bilgi yapılarına kıyasla hem de kendi içlerinde yanıtlar verilmiştir. Bu farklı yanıtlar neticesinde farklı öncül, ayırım ve akımlarla değişik epistemoloji anlayışları ortaya çıkmıştır. Bir epistemolojik nesneye ne gibi açılardan yaklaşıldığında gerçeğe en uygun olan yaklaşımın takip edilmiş sayılacağı, doğru bilmenin nasıl temellendirileceği ve mutlak bilginin bulunup bulunamayacağı gibi konuların ele alınması epistemolojik problemler ve analizlerin yapılmasıyla gerçekleşmektedir.⁶⁶

Epistemolojiye dair farklı yaklaşım veya akımlar denildiğinde idealizm, realizm, rasyonalizm, emprizm ve kuşkuculuk kavramlarıyla karşılaşılmaktadır. Epistemolojik akımlar olarak ta bilenen kavramlar şu şekilde açıklanmaktadır:

- İdealizm: Zihinden bağımsız olan gerçekliğin idea veya kavram cinsinden olduğunu ya da gerçekten var olanın sadece Tanrı olduğunu ileri süren görüştür. İdealizm, materyalizm ve realizme karşı çıkan bir görüş olup insan zihninin yalnızca kendi idelerini bilebileceğini ve insanın bilgisine sahip olmadığı şeylerin varoluşunu öne süremeyeceğini, bireysel varlıkların veya fiziksel nesnelere, onların bilincinde olan ya da onları algılayan bir zihinsel bağımsız ve ayrı bir varoluşa sahip olmadığını, varlığın zihinden bağımsız olmadığını savunmaktadır. İdealizme göre bilen özne bağımsız bir varlıktır ancak epistemolojik nesne ya da objenin varlığı özneye bağlıdır. İdealizmin mutlak idealizm ve aşkın idealizm gibi çeşitleri vardır. Mutlak idealizme göre bir zihin veya tin olarak mutlak, evrendeki en yüksek ve temel gerçekliktir. Aşkın idealizme göre ise fenomenler gerçek varlıklar olmayan zihindeki temsillerdir. Zaman ve mekân, tecrübeyi mümkün kılan şartlar ve sezgi formlarıdır. Bu yaklaşıma göre bilgi, zihin kalıplarına

---

⁶⁶ İdris Demirel, *Epistemolojik Açıdan Dünya Sistemleri Analizi*, (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), 11-13.

girmeden ve zihnin kategorileriyle değerlendirilmeden meydana gelmemektedir.

- **Realizm:** Genel olarak olguları oldukları gibi ve şeyleri gerçekte oldukları şekilleriyle nesnel olarak kabul eden ve belirli bir kategoriye giren nesne ya da varlıkların zihinden bağımsız olduklarını savunan öğretimdir. Realizm temelde metafizik ve idealizmle ters düşmektedir. Genel realizm öğretisine göre insan zihninden bağımsız olmaları sebebiyle nesnelere keşfedilebilir veya bilinebilir niteliktedir. Realizm türlerinden olan ontolojik realizme göre insanlar tümüyle kendilerinden bağımsız olan bir dünyada yaşamaktadır. Bu bağımsız olma sebebiyle insanın bilemediği olgular da mevcuttur. Bir başka realizm türü olan eleştirel realizme göre ise dış dünya, kendi olduğu biçimde değil öznenin edinmekte olduğu anlamda bilinmektedir. Bilginin kaynağı olarak realizm, deneyim bilgisini ikincilleştirmekte ve akıllı merkezileştirmektedir. Bu açıdan rasyonalizme yakın bir tavır sergilediği söylenebilir.
- **Rasyonalizm:** Akılcılık olarak da adlandırılan rasyonalizm, genel olarak akıl ile edinilen bilgiye duyulan güveni ifade etmektedir. Rasyonalizme göre gerçeklik hakkındaki bilgilerin birincil ve temel kaynağı akıldır. Rasyonalizm, gerçeklik ya da dünyadaki düzen ve tutarlılığı veya insan zihninin dünyadaki düzeni kavramayabilme gücünü yadsımakta olan akıldışı felsefelere karşı çıkmaktadır. Rasyonalizme göre yalnızca akıl yürütme gerçek dünya ile ilgili bilgi verebilmektedir.
- **Empirizm:** Bilginin kaynağı meselesinde bilginin mümkün olan tek kaynağının deneyim olduğunu ve deneyimden bağımsız bir bilginin var olmadığını savunan akımdır. Empirizme göre bilgiye ulaşmak için yalnızca deneysel araştırma ve deneyim kullanılabilir. Dolayısıyla rasyonalistlerin iddialarının aksine empirist açıdan deneyimden bağımsız bir bilgi söz konusu değildir. İnsanın zihni “boş bir levha” olarak dünyaya gelmektedir. Dolayısıyla bilgi doğuştan getirilmemektedir.

- Kuşkuculuk: Epistemolojik açıdan bilginin imkânsızlığını ve hiçbir şeyin temellendirilemeyeceğini veya haklılandırılmayacağını savunan öğretilerdir. Kuşkuculuk, insan aklının veya duyularının yetersizliği sebebiyle gerçekliğin bilgisine ulaşamayacağını ve görünüşün ötesindeki gerçekliğe hiçbir şekilde ulaşamayacağını savunmaktadır. Akıl genel olarak tereddütten kurtulamadığı, duyular ise kişiden kişiye göre değiştiği için gerçeklik bilinemez.⁶⁷

Anlaşılmaktadır ki epistemoloji, felsefenin en temel yapıtaşlarından biri konumundadır. Çünkü bilindiği üzere felsefe düşünmek üzere kurulu bir disiplindir ve bilgi olmadan düşünceden bahsedilemez. Dolayısıyla epistemolojinin önemi kolayca fark edilmektedir. Bununla birlikte epistemoloji hakkında genel bir çerçeve çizildikten sonra epistemolojinin temel kavramlarının incelenmesi gerekmektedir.

2.2. Akıl ve Bilgi

Epistemolojinin temel kavramları denildiğinde akıl ve bilgi ile karşılaşılmaktadır. Evren karşısında insanın kendisini konumlandırırken kullanmakta olduğu ayırıcı özelliği akıl yetisidir. Bütün insanlar evreni akıl ile algılamakta veya modellemektedir. Modellediği bu evrendeki kendi konumunu ise insan yine akıl ile bulgulamaktadır. Bu durumda bilginin ne olduğunun ortaya konulabilmesi için bilginin üretilmesinin sebebi olarak aklın tanımlanması bir zorunluluk niteliği taşımaktadır.⁶⁸

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlükte akıl şu şekillerde tanımlanmıştır:⁶⁹

- Düşünme, kavrama ve anlama gücü, us.
- Salık verilen yol, öğüt.
- Kanı, düşünce.
- Bellek.

⁶⁷ Demirel, *Epistemolojik Açıdan Dünya Sistemleri Analizi*, 21-25

⁶⁸ Şeref Erol, *Epistemoloji ve Analitik Felsefe Bağlamında Kavramsal Sanat Analizi*, (Sanatta Yeterlilik Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 5-6.

⁶⁹ Türk Dil Kurumu, *Güncel Türkçe Sözlük*, Erişim: 10.09.2019, <https://sozluk.gov.tr>.

TDV İslam Ansiklopedisi'nde ise akıl, "İnsanı diğer canlılardan ayırmakta olan ve onu sorumlu kılan anlama ve düşünme melekesi, temyiz gücü" olarak tanımlanmıştır. Sözlükte mastar olarak "engellemek, menetmek, bağlamak, alıkoymak" gibi anlamlara gelen akıl kelimesi, mantık ve felsefe terimi olarak "maddi olmayan ancak maddeye etki eden, varlığın hakikatini idrak eden basit bir cevher; maddeden şekilleri soyutlamak suretiyle kavram haline getiren ve bu kavramlar arasında ilişkiler kurarak önermeler oluşturan, kıyas yapabilen güç" anlamına gelmektedir. Akıl bu anlamıyla yalnızca bir meleke değil çelişmezlik, özdeşlik ve üçüncü şikkın imkânsızlığı gibi bazı mantık ilkelerinin bütün fonksiyonlarını belirlemekte olan bir terimdir. İnsanın her türlü faaliyetinde iyiyi kötüden, güzeli çirkinden ve doğruyu yanlıştan ayıran bir yeti olarak akıl hem ahlaki hem estetik hem de siyasi değerlerin belirlenmesinde en önemli rolü oynamaktadır.⁷⁰

İnsanı diğer canlılardan ayıran ve bir bakımdan da onu değerli kılan akli yetilerle donatılmış bir varlık olmasıdır. İnsan, bu akli yetileri işlevsel hale getirmesi sayesinde bilimsel doğrulara ulaşabilir. Bunun işlevsel hale gelmesi, insandaki bilme ve öğrenme arzusunun artması anlamına da gelir. Yine bu arzu yeni ve keşfedilmemiş bilgilere ulaşmayı sağlar. Ulaştığı bu yeni bilgiler insanın yeni şeyler öğrenme ve merakını sürekli diri tuttuğu gibi insanın bilgi sahibi olma noktasında herhangi bir sınır tanımadığının da göstergesidir. İnsanın akıl sahibi olması, içinde bulunduğu ve aynı zamanda gözlemlediği kâinatın akıl edilebilir olması, insana bu olanağı sağlamaktadır. Bunun dışında kavrayışının ve tecrübesinin alanındaki bilgilere olan merakı, ilgisi, hayranlığı ve hayretinin deneyimini yaşamak, sağlıklı akli işlevlere sahip olan her insan için mümkündür. İnsanın akıl sahibi olması ve içinde bulunduğu ve gözlemlediği evrenin akıl edilebilir nitelikte olması, insana bu imkânı sağlamaktadır. İnsanın bilme ve öğrenme sınırının olmaması, ona fiziksel evren dışında metafizik bilgilerin alanına giren nesnelere de tanımlanıp anlamlandırılabilir bir şey olduğunu hatırlatır. İnsan da bu evrende bulunan nesnelere tek tek hareket ederek bu veriler ışığında analizler yapıp yeni teorilerin oluşturulmasına kapı aralayabilir.

---

⁷⁰ Süleyman Hayri Bolay, "Akıl", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2: 246-247.

Bilgi ise insanın varlığı tanıma, bilme ve anlama çabası neticesinde ortaya çıkmaktadır. Bilgiyi elde etme yeteneği insana özgü olup kurulan bağlantılar sonucunda bilginin oluşabilmesi için bu sürecin insanın yönetiminde ilerlemesi gerekmektedir. Bilen ile bilinen arasındaki ilişkiyi kuran bağlar, bilgi aktarı olarak isimlendirilmektedir. Bilginin ortaya çıkmasında kurulan bu bağlar, önemli ölçüde bilginin doğruluğunu etkilemektedir. Bilginin bilen ile bilinen arasında meydana gelmesi sürecinde önemli rol oynamakta olan bilgi aktarı ise idrak, izah etme, anlama ve düşünmedir. Akıl ve bilgi arasındaki ilişki bu noktada kendini açık ve net bir biçimde göstermektedir.⁷¹

TDV İslam Ansiklopedisi'nde bilgi, “doğruluğu yeterli ve gerekli delillerle temellendirilmiş olan şuur muhtevaları” olarak tanımlanmıştır.⁷² *Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük*'te ise bilgi tanımı şu şekillerde yapılmıştır:⁷³

- İnsan aklının erebileceği olgu, ilke ve gerçeklerin bütünü, malumat, bilgi.
- Öğrenme, gözlem veya araştırma yoluyla elde edilen gerçek, vukuf.
- İnsan zekâsının çalışması sonucunda ortaya çıkan düşünce ürünü.
- Zihnin genel olarak ve ilk başta sezi durumunda kavradığı temel düşünceler.
- Kurallardan faydalanarak kişinin veriye yönelttiği anlam.

Bu tanımların haricinde en yalın ifadesiyle bilgi, “Bilme edimi sonucunda meydana çıkan şey”⁷⁴, “Özne ile nesne arasındaki ilişki, kavramsal olarak öznenin zihninde karşılık bulan şey”⁷⁵ olarak tanımlanmaktadır.

Felsefe tarihinde bilgiye genellikle iki farklı anlam verildiği dikkat çekmektedir. Buna göre bilgi bazen insanın kendi içsel değerleri ve dünyasında bir ilerleme olarak değerlendirilmiş, bazen de insanın olaylar ve şeyler üzerindeki gücünün artması olarak nitelendirilmiştir. Birinci bilgi anlayışı felsefe tarihinin en önemli isimlerinden Platon'a dayanmaktadır. Platon'un felsefesine göre bilgi, insanı

⁷¹ Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, (İstanbul, Remzi Kitabevi, 2000), 58-60.

⁷² Necip Taylan, “Bilgi”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 157-161.

⁷³ Türk Dil Kurumu, *Güncel Türkçe Sözlük*, Erişim: 10.09.2019, <https://sozluk.gov.tr>

⁷⁴ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimler Sözlüğü*, (Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975), 30.

⁷⁵ Ömer Demir ve Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, (İstanbul, Ağaç Yayıncılık, 1992), 53

varlık gerçekliğiyle birleştirmek suretiyle onu yoksun olduğu bir mükemmelliğe taşımaktadır. Diğer anlayışa göre ise bilgi edinmek bilginin tek amacı değildir. Bilgi, doğaya ve eşyaya egemen olabilmek için kullanılan bir araçtır. Özellikle August Comte ve Francis Bacon gibi düşünürler, “egemen olmak için bilmek” ifadesiyle bu düşünceyi savunmuşlardır. Başka bir ifadeyle bilgi, insanların olaylar ve nesnelere arasındaki birbirini tetikleyen ve etkileyen ilişkileri anlamalarına imkân vererek insanların olay ve nesnelere üzerindeki gücünü arttırmakta; böylelikle bilgi, insan ile doğa arasındaki mücadelede insanın tarafında olarak onun hâkimiyetine bir zemin hazırlamakta ya da insan ve doğa arasındaki dengenin kurulmasını sağlamaktadır.⁷⁶

Görülüyor ki düşünmek üzerine kurulu olan felsefenin belki de en önemli kavramları akıl ve bilgi kavramları olup bu kavramlar özellikle epistemolojinin temelini oluşturmaktadır. Öte yandan insana özgü olması ve onu diğer canlılardan ayrı ve özel kılması sebebiyle akıl konusuna özellikle İlahi dinlerin de büyük gösterdiği bilinmektedir. Bilgi ise hem aklın kullanılmasının sonucunda ortaya çıkmakta hem de bilginin aklın hammaddesi olduğu söylenebilmektedir. Ayrıca tıpkı çevre kavramı gibi bilginin de kendi içerisinde çeşitli türleri olduğu dikkat çekmektedir.

2.3. Bilgi Türleri

İnsanın çok boyutlu bir yapıya sahip olması, çeşitli alanlara ilgi duymasına yol açmıştır. Bu sebeple insan için yalnızca bir bilgi türünden söz edilememektedir. Bilgiye olan ihtiyaçtan insanın düşünme özelliği doğmaktadır. Bilgiye olan bu ihtiyaç ise tek bir alanla sınırlı kalmamaktadır. İnsanın çeşitli araç ve gereçleri kendisine faydalı hale getirme eylemleri, Tanrı’yı ve evreni anlama çabaları, gündelik yaşamda elde ettiği sıradan deneyimler, sübjektif yorumlarla sanatçıların nesnelere dönüştürme çabaları, insanları, toplumu ve olguları bilimsel yöntemlerle

---

⁷⁶ Ali Osman Engin, “Bilginin İnsan Hayatındaki Yeri ve Önemi”, (*Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2005, 11), 429-430.

değerlendirme gibi çabaların tamamı bilgi türlerinin oluşmasına yol açmıştır ve düşünce tarihinde birden fazla bilgi sınıflandırması yapılmıştır.⁷⁷

Genel olarak bilgi türleri; gündelik bilgi, teknik bilgi, bilimsel bilgi, sanat bilgisi, dini bilgi ve felsefi bilgi olarak sınıflandırılmaktadır.⁷⁸ Genel olarak kabul gören bu sınıflama dışında felsefe literatüründe sıkça kullanılan dört farklı bilgi türü dikkat çekmektedir:

- Apriori ve Aposteriori Bilgi: Farklı bilgi türleri için bilgi kuramcıları tarafından farklı terim ve kavramlar kullanılmaktadır. Bilgi, deneye bağlı olmaksızın yalnızca akıldan geliyorsa “apriori bilgi” olarak adlandırılmaktadır. Bir diğer anlamıyla “deneyden önce”yi ifade eden apriori bilgiye “önsel bilgi” de denmektedir. Apriori bilginin aksine bilgi deneye bağımlı olarak elde ediliyorsa, yani deneyden sonra geliyorsa bu tür bilgiye “aposteriori bilgi” ismi verilmektedir. Apriori ve aposteriori bilgi türlerinin arasındaki fark, deney ve gözlemden “önce” ve “sonra” olmalarına bağlıdır. Bir bilgiye aposteriori olarak ulaşmak demek, o bilginin gerçekte mevcut olan bir şeyin duyular aracılığıyla algılanması ya da bir deneyin parçası olması sonucu bilinmesi demektir. Aposteriori bilgilerin doğruluğu ya da yanlışlığı, prensip olarak duyu verilerine ve deneye bağlıdır. Duyu verileri ve deney, kişiden kişiye göre farklılık gösterdiğinden bu yolla elde edilen bilgilerin tam anlamıyla güvenilir olduğu söylenemez. Bu sebeple aposteriori bilgiler kesin, zorunlu ve genel geçer bilgiler olarak kabul edilmemekte; olası bilgiler olarak değerlendirilmektedir. Apriori bilgiler ise deneyden önce geldikleri için doğrulukları ya da yanlışlıkları duyu deneylerine, mekâna ve zamana bağlı durumda değildir. Yani bir şeyin apriori olarak bilinmesi, o şeyin dış dünyada deneyimlenmeden bilinmesi anlamına gelmektedir. Bu tür bilgiler, mantıksal açıdan deneyden önce olan ve karşı çıkıldığında insanın çelişkiye düştüğü bilgilerdir. Bu sebeple, tersi düşünülmediğinden kendisinden gelen bir

---

⁷⁷ Ahmet Cevizci, *Felsefeye Giriş*, (Ankara, Nobel Yayıncılık, 2011), 48.

⁷⁸ Sertaç Dalgaldere, *Epistemolojik Açıdan Büyük Veri ve Gelecek Tahmin Sistemleri*, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), 26

kesinliğe ve zorunluluğa sahiptir. Tüm durumlar, koşullar, mekânlar ve zamanlar içerisinde evrensel bir doğruluğu vardır.

- Analitik ve Sentetik Bilgi: Doğruluğu veya yanlışlığı, içermekte olduğu terimlerin tanımlarından hareket edilerek ve sadece mantıksal yasalarla kanıtlanan, yüklemi yeni bir bilgi vermeyen, yüklemde düşünülen, söylenen ve anlatılmak istenen şeyin öznesinde zaten mevcut olduğu, öznesinin tanımından dolayı zorunlu olarak doğru veya yanlış olan bilgi türüne analitik bilgi veya analitik önerme denilmektedir. Analitik önermelerin öznesi ve yüklemi birbirine özdeş veya eşdeğer durumdadır. Bu sebeple, yüklem özneyi tekrar etmekte ve ona yeni bilgiler yüklememektedir. Tanımı gereği analitik bilgi, mantıksal olarak zorunlu doğrudur. Analitik önermeler kaplamsal tanım yapmaktadırlar. Mantıksal açıdan en uygun tanım olmakla birlikte yeni bir bilgi vermemektedirler. Analitik bilgiler sadece mantık yasaları ve tanımı gereği doğrudur. Sentetik bilgi ise yüklemi öznesinde mevcut olmayan ve yanlışlanması mantıksal açıdan çelişkiye sebep olmayan önerme ya da yargı, dış dünya hakkında bize yeni bir bilgi veren bilgi türüdür. Sentetik önermeler yeni bilgiler vermekte ve bilgimizi çoğaltmaktadır. Yeni bilgi vermeleri sebebiyle sentetik bilgiler olgusal, olumsal, betimleyici ve aposterioridir.⁷⁹

Anlaşıyor ki bilgi türleri gündelik yaşamda ve felsefede birbirinden farklı şekillerde sınıflandırılmaktadır. Çevreye dair bilginin ise her iki tarafa da dahil edilebileceği söylenebilir.

2.4. Epistemolojinin Tarihsel Süreci

Felsefe tarihi incelendiğinde, felsefenin en temel konularından biri olan epistemoloji literatürünün oldukça geniş kapsamlı olduğu ve hemen hemen bütün filozofların bir bilgi kuramı geliştirdiği, kendi bilgi felsefelerini ortaya koyduğu görülmektedir. Genel bir tablo çizmek istendiğinde felsefe tarihinin dönemlerine göre epistemoloji anlayışları şu şekilde sıralanabilmektedir:

---

⁷⁹ Abdülkadir Çüçen, “Bilgi Kuramına Giriş”, (Bilimname, 2003),2: 9-12.

Antik Çağda Epistemoloji: Felsefenin ilk dönemi olarak kabul edilen doğa felsefesinde her ne kadar bilgi kuramı ve bilgi felsefesinin konuları üzerinde doğrudan durulmamış, bunun yerine gerçekliğin yapısı ile ilgilenilmiş olsa da bu dönemde doğanın bilinmesinin olanaklı olduğunun kabul edildiği görülmektedir. Bu da doğa felsefesinin epistemolojisinin genel karakteristiğidir. Bu dönemim önemli filozoflarından Parmenides ve Herakleitos, gerçek varlığı düşünmemizi sağlayan şeyin akıl olduğu söylemeleri sebebiyle ilk akılcı filozoflar olarak kabul edilmektedir. Bunun dışında doğa filozoflarının bilgi konusunda farklı doğruluklar ve farklı bakış açıları ileri sürmeleri, bu dönemde daha çok kuşkucu yaklaşımın etkili olmasını sağlamıştır.

Orta Çağ'da Epistemoloji: Orta Çağ felsefesinin genel yapısının ve özellikle bilgi anlayışının Antik Çağ'dan çok farklı olduğu, hatta Antik Çağ'a karşıt bir duruş sergilediği dikkat çekmektedir. Orta Çağ düşüncesinde bilgi, inancın hizmetine verilmiş ve aklın, Tanrı'nın varlığını bilebilmek için bilgi edinmesi görüşü savunulmuştur. Doğru bilgide ise uygunluk aranmış, bilginin hakikate olan uygunluğu ön plana çıkarılmıştır. Burada hakikat ile Tanrı bilgisi, bilgi ile de insan bilgisi kastedilmektedir. Orta Çağ düşünürleri Tanrı bilgisi ve insan bilgisi arasındaki uygunluğu akıl ile göstermeye çalışmışlardır. Burada söz konusu olan uygunluktaki esas ölçüt Tanrı bilgisi olup uymak zorunda olan insandır. Eğer tecrübe ve deneyler, Tanrı bilgisini vermiyorsa yeniden araştırılması ve sorgulanması gerekmektedir. Tanrı bilgisi (dini inançlar ve önermeler), asıl hakikat olup ezeli, edebi ve hiç değişmeyen doğrulardır. Orta Çağ düşüncesinde bilmenin temel ilkesi olarak inanç alınmış ve asıl hakikat olarak görülen inanmak, bilgiye oranla daha önemli ve öncelikli kabul edilmiştir. Orta Çağ filozoflarından örnek verilmek istendiğinde ilk dikkat çeken isim Aziz Augustinus'tur. Aziz Augustinus, bilginin olanaksızlığı ve şüpheciliği savunanlara karşı çıkmaktadır. Ona göre kesin olarak bildiğimiz şey kendi varlığımızdır. Kendi varlığımız sayesinde iki tür bilgiye ulaşabiliriz; ruhun duyu verileriyle elde ettiği duyu bilgisi ve ruhun kendisi aracılığıyla elde ettiği akıl-zihin bilgisi. Ruhta olan akıl veya zihin bilgileri, duyu verileriyle açıklanamamaktadır. Doğru ya da yanlışın, ezelinin ve ebedinin, matematiksel doğruların ve mutluluğun arasındaki farklılığın anlamı duyu verileriyle değil, ancak zihin ve ruhla kavranabilen doğrulardır.

17. Yüzyılda Epistemoloji: Orta Çağ sonrasında Rönesans dönemiyle başlayan çeşitli bilimsel çalışmalar, hem bilgi hem de yöntem konusunda belirli bir kuşkuculuğun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu düşüncenin ilk öncüleri arasında dikkat çeken isimlerden biri olarak Descartes ile karşılaşılmaktadır. Felsefesinin kökenleri Orta Çağ düşüncesine dayanıyor olsa da Descartes, modern felsefenin kurucusu olarak kabul edilmektedir. Descartes, bilgi kuramı için matematik ve geometriyi örnek almakta ve bilgi kuramının temeline aksiyomları koymaktadır. Ona göre bilgi kuramı, aksiyomlar açık ve seçik olduğunda sistemleştirilebilir. Descartes'in amacı, matematik ve geometride olduğu gibi yetkin bir yöntemle sistematik bir bilgi kuramı için gereken aksiyomları elde etmektir. O, açık ve seçik olan doğru bilgileri bulmak için yöntemsel kuşkuculuk adında bir yol izlemiştir. Yöntemsel kuşkuculuk, en az bir tane açık ve seçik bilginin bulunmasını amaçlamaktadır. Doğru bilgi elde edildiğinde kuşkucu tavır sona ermektedir. Çünkü doğru bilgi artık vardır ve bu da bilginin olanaklı olduğunu göstermektedir. Doğru bilgi, insana en açık ve seçik gelen akıl ve zihin bilgileridir. Descartes'in bilgi kuramı temel akılcılığı koymaktadır.

18. Yüzyılda Epistemoloji: 18. yüzyıl felsefesinde genel olarak akılcılığa karşı çıkan ve deneyciliği öne çıkaran bir yaklaşım göze çarpmaktadır. Bu dönemin önde gelen filozofları Locke, Hume ve Berkeley'dir. Locke'a göre apriori olarak doğuştan insan zihninde hiçbir şey bulunmamaktadır. Aklın veya mantığın ilkeleri olarak kabul edilen ilkeler de doğuştan gelmemektedir. Locke'a göre insan zihni boş bir levhadır ve her şey bu boş levhaya sonradan yazılmaktadır. Yani Locke, apriori bilgiyi reddetmektedir. Locke'a göre bilgi; idelerimizin uyuşması, uyuşmaması, birleşmesi, evetlenmesi ve değillenmesinden ibarettir. İnsan öncelikle duyular yoluyla algılayarak basit ve karmaşık idelere ulaşmaktadır. Bu ideler bellekle saklanmaktadır. Daha sonra bu ideler zihin tarafından ayırt edilmekte ve karşılaştırılarak değerlendirilmeden geçirilmektedir. İnsan bu şekilde bilgi edinmektedir. Berkeley ise temelde dini ve sağduyuyu savunarak ateizmi ve kuşkuculuğu reddetmek istemiştir. Bilgi kuramı ve metafizik anlayışı iç içe olan Berkeley, maddeyi ortadan kaldırarak manevi varlıkla her şeyi açıklamaktadır. Berkeley' göre varlık, algılanan olup algılanan ideler maddi değil ruhsal şeylerdir. İdeler her ne kadar manevi olsalar da onlar, nesnel düzenin sonucu olarak

düşüncemizde oluşmaktadır. Hume ise bazı idelerin imgelemeden geldiğini ileri sürmektedir. Hume, insan bilgisinin sınırlı olduğunu ve kuşkuculuğun bilgi elde etmede tek tutarlı yaklaşım olduğunu savunmaktadır. Hume, duyu algılarına izlenim, bellek ve imgeleme algılarına ise ideler demiştir. Zihnimizin temel bilgi kaynakları izlenim ve idelerdir. Hume'a göre her ide, bir izlenim sonucunda oluşmaktadır. İzlenimler kesin bir düzen ve tutarlılık içindedir. Hume' göre insan, kendi zihnindeki algılardan, yani ideler ve izlenimlerden başka bir şey bilemez. Bundan dolayı Hume, dış dünyanın bilgisine ve varlığına kuşkuyla yaklaşmıştır. 18. yüzyılla ilgili bahsedilmesi gereken son ve en önemli isim ise Kant'tır. Kant, bilginin oluşması sürecinde özne ve nesnenin hem yerini hem de önemini değiştirmiştir. Kendisinden önceki bilgi kuramcıları bilginin açıklanmasında nesneyi öne çıkarırken Kant özneyi öne çıkararak epistemoloji konusunda bir dönüm noktasına imza atmıştır. Kant'a göre insanda doğuştan bilgi yoktur ancak zihnin anlama formları ve kategorileriyle algılamayı ve sezgiyi olanaklı kılan apriori kavramlar vardır. Genel olarak nesne pasif durumda zihin ise aktif durumda ve belirleyici niteliktedir.

19. Yüzyılda Epistemoloji: Kant sonrası bilgi kuramcılarının ya Kant'a tam karşıt görüşler ya da onun düşüncelerini daha ileri götüren görüşler öne sürdükleri dikkat çekmektedir. İlk olarak göze çarpan isim Fichte'dir. Fichte, Kant tarafından "kendinde-şey" olarak tanımlanan ancak bilgisi bilinmeyen bir gerçek varlığın olmadığını öne sürmektedir. Fichte'ye göre zihne aşkın bir şeyle duyumların açıklanması yanlıştır. Nesnel dünya veya fenomenal dünya Ben ve Ben'in içerikleri için var olmuştur, çünkü ancak bu şekilde bilinebilmektedir. Schelling ise bilgiyi, bilinçsiz varlıklardan bilinçli varlıklara doğru yükselen bir süreç olarak ele almaktadır. Schelling'e göre her varlıkta bir "Benlik" vardır. Bilgi, cansız doğadan canlı doğaya giden Ben'in bilinçlenmesi veya aydınlanmasıdır. Aşama aşama yükselmekte olan bu bilgilenme ve bilinçlenme etkinliği en yüksek noktasına insan Ben'inde varmaktadır. Böylece insan, doğayı bilmekte ve anlamaktadır. 19. yüzyıl felsefesinin en önemli isimlerinden olan Hegel, bilginin zihnin kendisine ait olan bir eser veya ürün olduğunu söylemektedir. Ancak burada kastettiği zihin insan zihni değil evrensel akıldır. "Geist" ismini verdiği evrensel akıl, öznel insan aklından çok daha kapsamlı bir yapıya sahip olan Tanrısal akıldır. Diyalektik bir gelişme ile Geist, önce kendisini doğada daha sonra ise insan aklında açmaktadır. Dış dünyadan ayrı

veya bağımsız bir varlık olmayan Geist, kendi bilincine bu dünyada dinde, felsefede ve sanatta insan aklıyla ulaşmaktadır. Hegel’de bilgi, soyut ve kavramsal olup bilginin soyutluğu ve kavramsallığı düşüncenin diyalektik süreci içinde kendini karşıtlarından, anti-tezlerinden ve çelişkilerden ayırarak senteze doğru ilerleyen bir süreçtir. Bu süreçte meydana çıkan doğrular yalnızca kısmi doğrular olup hiçbiri mutlak olarak tümeli vermemektedir. 19. yüzyılın ileriki döneminde ise August Comte ve pozitivism ile epistemoloji anlayışı değişime uğramıştır. Pozitivizme göre tek geçerli bilgi türü bilimsel bilgi olup doğru bilginin nesnesi yalnızca olgulardır. Bilginin nesnesi olgular, bilgi ise bilimsel bilgi olduğundan felsefe, bilimin yöntemi olan pozitivism haricinde başka bir yöntem kullanamaz. Pozitivizm, bilgiyi olgulara ve bilimsel bilgiye indirgediğinden dolayı, bu durumun dışında kalan Tanrı, Geist, töz, öz, ruh ve benzeri metafiziksel öğeleri reddetmektedir. Pozitivizme göre bilimin dışında hiçbir bilginin değeri yoktur. Olguların ötesinde ya da arkasında herhangi bir bilgi nesnesi ve bilgisi olmadığını iddia ederek metafiziği tamamen bilgi alanının dışına çıkarmaktadır.

20. Yüzyılda Epistemoloji: 20. yüzyıl filozofları arasında ilk dikkat çeken isim Husserl’dir. Husserl, bilinen içeriğinin nesnelliği ile bilmenin öznelliği arasındaki bağlantıyı araştırmış ve bilgi konusunda öznenin önemine vurgu yapmıştır. Husserl, öznenin bilinci içinde zorunlu, apaçık ve doğru bilgiyi aramış ve şeylerin özüne yönelmiştir. Evrim düşüncesiyle öne çıkan Bergson da sezgici bir bilgi kuramı öne sürmektedir. Bergson, bilimsel bilgiyi reddetmemekte ancak gerçekliği aracısız ve tek doğru bilgisinin, dille ifade edilemeyen ancak hissedilebilen sezgi bilgisi olduğunu iddia etmektedir. Bertrand Russell ise daha farklı bir bilgi kuramı ortaya koyarak betimleme ve tanışıklık yoluyla ulaşılan iki tür bilgi üzerinde durmuştur. Ona göre doğru bilginin elde edilebilmesi için tüm bilgilerin tanışıklık veya haber alma ile elde edilmesi gerekmektedir. Russell’a göre nesnel gerçekliği olan varlıklar, tanışıklık öğeleri içermekte olan bütün bir bileşiktir. Böyle bir bileşik ise yalnızca betimleme ile ulaşılan bilgilerin tanışıklığa indirgenmesiyle oluşmaktadır.⁸⁰

---

⁸⁰ Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi*, (İstanbul, Say Yayınları, 2010), 103-149

2.5. Dini Epistemoloji

Dini epistemoloji, içeriğindeki kavram zenginliğiyle birlikte din felsefesi ve epistemolojinin kesişme noktasını meydana getiren bir alandır. Bilgiye dair önemli unsurlardan biri olan inanç kavramının hem dini içerikli hem de dini olmayan oluşumları mevcuttur. Söz konusu dini içerikli inanç kavramının çeşitli çözümlenmeleriyle dini epistemoloji, özellikle son yıllarda din felsefesi tartışmaları içerisinde önemli bir yere sahiptir.

Genel olarak dini epistemoloji, epistemoloji alanında oldukça önemli bir yere sahip olan gerekçelendirme kuramları içinde, dini inançların epistemolojik olarak gerekçelendirilebileceği ve tartışılabilirliği bir alandır. Ana hatlarıyla dini epistemoloji, dini bilginin ya da dini inancın felsefi bir şekilde değerlendirilmesidir.⁸¹

Din felsefesi açısından dini inançların epistemik statüsü oldukça önemli bir husustur. Burada dini inancın epistemik statüsü ile kastedilen şey hangi haklı veya akli çıkarımsal temelin dini bir inancın mahiyetine uygun olduğudur. Bu konu din felsefecileri arasında sıklıkla tartışılan bir konudur.⁸²

Erken dönem din felsefesi kapsamında dini epistemolojinin daha çok temelselci eleştiriler ve rasyonellik tartışmaları çerçevesinde gelişirken, ilerleyen süreçte ise bazı reformcu epistemologlar tarafından öne sürülen çözüm önerileri ve fideist tartışmalar üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında dini epistemolojinin değişken bir seyir izlediği söylenebilmektedir.⁸³

Tanrı inancının bilgisi ile rasyonelliği konusunun dini epistemolojinin temel odak noktası olduğu söylenebilir. İncanın rasyonelliği, yani dini inançların akıl yoluyla desteklenip desteklenemeyeceği önemli bir mesele olarak ele alınmış olup bu doğrultuda din felsefesinin veya dini epistemolojinin temel konularından biri olan

---

⁸¹ Celal Büyük, "Tanrı İnancının Rasyonelliği ve Kanıt İhtiyacı", (*Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40, 2013), 97.

⁸² Mehmet Aydın, "Allaha Varlığına İnanmanın Akllılığı", (*İslami Araştırmalar*, 2, 198), 21.

⁸³ Musa Yanık, *Dini Epistemoloji: Alvin Plantinga Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 42.

inanç-akıl ilişkisi konusu ortaya çıkmıştır. Bu konu kapsamında üç farklı temel yaklaşımın olduğu dikkat çekmektedir.

Söz konusu yaklaşımlardan birincisi katı akılcılıktır. Katı akılcılığa göre, bir dini inanç sisteminin akli bir şekilde ve hakkıyla kabul edilebilmesi için, söz konusu inanç sisteminin kanıtlanmasının mümkün olması bir zorunluluktur. Buradaki kanıtlama, “bir inancın, makul bir insanı inandırabilecek şekilde doğru olduğunun ortaya koyulması” anlamındadır. Bu ise, dini inanç sistemleri konusunda yapılmaya çalışılan kanıtlamaların dayandığı varsayım ya da öncüllerin akli açıdan doğru olup olmadıklarının ve o araştırmayı gerçekleştiren veya bu konu hakkında düşünen kişiler tarafından tespit edilebilecek nitelikte bir açıklığa sahip olduğu fikrine dayanmaktadır.⁸⁴

Kısaca katı akılcılık, kesin akli delillere dayandığını düşündüğü için inancın akli olduğunu savunmaktadır. Katı akılcı yaklaşımda inanç, kesin akli delillere dayanmakta olan dini önermelerin tasdik edilmesidir. Tanrı'nın varlığına ulaşma konusunda katı akılcılık, başvurulması gerekenin akıl olduğunu savunmakta ve bu konuda aklın güvenilir bir ölçüt olduğunu söylemektedir. Genellikle şu iki öncülü doğru kabul eden kişiler katı akılcı olarak isimlendirilebilmektedir:

1. Tanrı'nın varlığını kanıtlayabilecek güçlü deliller mevcuttur,
2. Bu deliller evrensel olarak geçerlidir, yani makul olan her insanın bunlara inanması gerekmektedir.⁸⁵

Tarihsel süreç içerisinde katı akılcılığın bazı eleştirilere maruz kaldığı görülmektedir. Söz konusu eleştiriler ilk olarak katı akılcıların ısrarları üzerinde durdukları rasyonel ispat veya garantinin, bir dinin mensubu olan kişiler tarafından arzu edilen veya istenen bir şey olup olmadığı ile ilgilidir. Dini inanca sahip kişiler genellikle imanın veya inancın, aklın ve akılla ilgili süreçlerin çok daha ötesinde olduğunu veya olması gerektiğini savunmaktadır. Şüphe ve risk, imanın bir parçası

---

⁸⁴ Zeynep Bektemur, *Dini Epistemolojide Ilımlı Fideizm*, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 7.

⁸⁵ Ferit Uslu, “İman, Akıl, Bilgi İlişkisi” *Din Felsefesi El Kitabı*, Edt: Recep Kılıç. 45-46, Ankara, Grafiker Yayınları, 2016.

olup apaçık bir şekilde akılla ulaşılabilen ve doğruluğu kanıtlanabilen inançları kabul etmek bu açıdan iman etmenin doğasına aykırı gözükmektedir. Bir başka eleştiri ise katı akılcılığın eksik kaldığı noktalar ile ilgilidir. Katı akılcı yaklaşımda dinlerin yalnızca insani tecrübe alanı ile ilgili ortaya koyduğu inançlar veya bilgiler ispatlanabilmekte veya temellendirilebilmektedir. Ancak dinlerin söz ettiği melekler, mucizeler, diriliş ve ahiret hayatı gibi insani tecrübe alanının dışında olan konular akılla temellendirilememektedir. Bu gibi konularda katı akılcılar nakli esas aldıklarını dile getirmektedir. Bu tutum ise katı akılcılık yaklaşımında bir tutarsızlık olduğunu göstermektedir.⁸⁶

Dini epistemolojide akıl-inanç ilişkisi konusunda öne çıkan bir diğer yaklaşım eleştirel akılcılıktır. Eleştirel akılcılık, dini inançların rasyonel olarak değerlendirilmesi ve eleştirilmesinin mümkün ve gerekli olduğunu, ancak bu değerlendirmenin katı akılcılığın savunduğu gibi herkesin kabul etmesi gereken ve kesin delillerle temellendirilmesi olmasının zorunlu olmadığını savunmaktadır. Yani eleştirel akılcılıkta bir yandan eleştirel olarak dini inanç sistemlerini değerlendirmenin mümkün ve gerekli olduğu, ancak kesin surette akli delillerin ortaya koyulmasının gerekmediği savunulmaktadır.⁸⁷

Eleştirel akılcılıkta, inanç sistemlerinin rasyonelliğine dair katı akılcılığa oranla daha birleştirici ve ılımlı bir tavır söz konusudur. Bir yandan tek yetkili olarak akıl kabul edilmeyerek aşırı akılcılığa düşülmesi, diğer yandan da inanç alanında akli tamamen dışlayarak inancın sadece hayal ve hevesler tarafından belirlendiği bir alana dönüşmesi engellenmek istenmiştir.⁸⁸

Dini epistemoloji ile ilgili üzerinde durulması gereken bir diğer nokta ise fideizmdir. Bir diğer adı imancılık olan fideizm, inancın doğasını akıldan tamamen yalıtılmış olarak sunan bir anlayıştır. Farklı açılardan fideizme yaklaşmak mümkün

---

⁸⁶ Baktemur, *Dini Epistemolojide İlimli Fideizm*, 8-9.

⁸⁷ Cafer Sadık Yaran, *Dini Epistemolojide Eleştirel Akılcılık ve Tahkiki İmancılık*, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/9, 1997): 222-223.

⁸⁸ Hasan Tanrıverdi, *İnancın Rasyonelliği Sonucu*, (Gümüşhane, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2012), 69.

olmakla birlikte, genel olarak fideizmin dini doğruların akıldan çok imana dayandığının savunan bir görüş olduğu söylenebilmektedir.⁸⁹

Fideizm, dini doğruların ve bilgilerin, nihai olarak deliller ya da akılla temellendirilmesi yerine imana ve güvene dayandırılması gerektiğini savunmaktadır. Fideizm, iman ile akıl ve iman ile bilgi arasına bir sınır çizmektedir. Buna göre iman hem rasyonel görüşlerin savunduğu gibi akli olanın hem de akıl karşıtı veya akıldışı olanın alanına ait değildir. İman ve imana dair konular tamamen “akıl-üstü” alana aittir. Bu alan ise akılla bilinmeyen, temellendirilemeyen ve değerlendirilemeyen yani genel olarak akılla ilişkisizlik durumunu ifade etmektedir. Fideizm, rasyonel yollarla dinin değerlendirilmesi ve incelenmesine karşı çıkmaktadır. Fideist düşünürlere göre inanç akla veya bilgiye değil duygulara dayanmaktadır. Onlara göre iman, akli bir tasdik olmayıp kalbe yönelik bir fiil, Tanrı’ya ve O’nun sözlerine şüphe içermeyen, sürekli ve kesin bir güvendir ve bu şekilde ele alınmalıdır. Modern dönemdeki en önemli fideist düşünürlerden biri olarak kabul edilen Kierkegaard, imanın sonsuz bir bağlanış ve tutku olduğunu, aklın ve bilginin iman etmede hiçbir rolünün olmadığını söylemektedir. Kierkegaard’a göre Tanrı’nın varlığını akılla temellendirme ve kanıtlama girişimleri bile temelde bir güvene ve inanca dayanmaktadır. Ona göre böyle bir kanıtlama girişiminin başında kişi, Tanrı’nın varlığının ön kabulü ile hareket etmektedir. Bununla birlikte Kierkegaard, imanın akılla temellendirilmesi girişiminin faydasız ve başarısız bir çaba olmasının yanı sıra iman açısından tehlikeli de olduğunu savunmaktadır. Bu nedenle iman akli olarak temellendirilebilir olsa bile bunun yapılmaması gerekmektedir. Bunun sebebi ise böyle bir akıl yürütmenin hiç bitmeyecek olmasıdır.⁹⁰

2.6. Epistemolojik Açıdan Çevre

Çevre kavramı, her ne kadar sıkça kullanılan bir kavram veya sözcük olsa ve yine kolay anlaşılıp açık görünse de, derinlemesine incelendiğinde ve hangi alanla ilgili olduğu belirlenmeye çalışıldığında aslında son derece girift ve net olarak anlamı ortaya çıkarılmayan bir yapıya sahip olduğu fark edilir. Buna neden olarak çevre

---

⁸⁹ Ferda Yıldırım, *Tanrı İnançının Rasyonel Temeli ve Fideizm Eleştirisi*, (Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), 66.

⁹⁰ Uslu, “*İman, Akıl ve Bilgi İlişkisi*”, 39-41

kavramının çoğu zaman tanımının verilmeden kullanılması ve tanımlandığında da tanımı yapanların anlayış ve yaklaşımlarına göre farklılar göstermesinden ötürü olduğu söylenebilir. Çevre kavramla ilgili üzerinde durulması gereken bir başka önemli husus ise çevrenin tek başına pratik bir anlamının olduğunun tam olarak söylenememesi, yani ilişkisel bir kavram olması gerçeğidir diyebiliriz. Yani çevre, genel anlamda “bir şeyin çevresi” olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla çevre kavramından söz ederken “çevrelenen” ve “çevreleyen” şeklinde en az iki unsurun mevcut olduğunu göz önünde bulundurmanız gerekir. Buradan hareketle doğal olarak çevreden bahsederken onu çevre edinmiş olan bir merkezden de bahsetmek gerektiği çok açıktır. Epistemolojik açıdan bakıldığında ise bu merkezin insan olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Düşünce tarihini incelediğimiz vakit genel manada insanın kendisini değerlendirdiği vakit çevresini de bu değerlendirmenin doğal bir parçası olarak değerlendirdiği görülmektedir. Çünkü insan kendisinin çevresiyle kurduğu bağ sonucunda anlam kazandığına inanır. İnsan çevresini keşfettikçe kendisini daha iyi tanımlayıp bilir. Felsefenin çevreye dönük düşünmeyle başlaması ve akabinde insana yönelmesi de bu görüşün desteklenmesine örnek olarak gösterilebilir.

İnsanın çevreyi keşfetmesi, çevreye zarar vermesi ve ona hâkim olmaya çalışmasını da beraberinde getirmiştir. Bunun üzerine de çevre sorunları ortaya çıkmıştır. Çevre sorunlarının dikkat çekici bir boyuta ulaşması ile birlikte ise çevreci bir bilinç oluşmuş ve bunun ardından çevreci felsefi akımlar oraya çıkmıştır. Özellikle modern epistemoloji bağlamında ve 20. yüzyılın felsefi zemininde göze çarpan başlıca çevreci görüşler şu şekilde sıralanabilmektedir:

- İnsan Merkezci Görüşler: İnsan merkezci görüşlere göre insan, doğaya egemen olması gereken ve doğayı istediği şekilde kullanma hakkına sahip olan, kendi amaçları ve çıkarları doğrultusunda istediği tasarruf hakkında sahip bir varlıktır. Bu dünyada refah içinde yaşamak için insan her hakka sahiptir. Bu anlayışın bir sonucu olarak yalnızca insanın değerli olduğu görüşü ortaya çıkmaktadır. Kendi dışındaki varlıklara karşı insanın bir sorumluluğu yoktur. Dolayısıyla çevrenin ve doğanın korunması geri planda kalmaktadır. Doğa, insanın ihtiyaçlarını ve isteklerini karşılayabildiği oranda önemlidir. İnsan merkezci anlayışta doğa karşısında insan özel bir varlıktır ve

insan haricindeki canlıların hiçbiri insanların elindeki haklara sahip değildir. Bu anlayışta hâkim olan görüş veya ilke, “Eğer doğaya müdahale insana fayda sağlıyorsa, o halde doğaya müdahale edilmesi gerekmektedir” şeklindedir.

- Canlı Merkezci Görüşler: Bu yaklaşımda tüm canlı varlıkların bir değeri olduğu savunulmakta ve onların yaşama haklarına saygı duyulması gerektiği vurgulanmaktadır. İnsan dâhil tüm canlılar bir çevreye yaşamakta ve hayatta kalabilmek için o çevreden beslenmektedir. Bu çevre içinde hem bitkiler hem de hayvanlar, kısaca canlı olan varlıkların hepsi bu çevrededir. Bu görüşün doğaya yaklaşımı dört temele dayanmaktadır. İlk olarak insanlar, diğer bütün canlılarla aynı biçimde ve anlamda, yeryüzündeki yaşam topluluğunun bir üyesidir. İkinci olarak bütün canlı türleri bir bağımlılık ve bütünlük sisteminin parçasıdır. Üçüncü olarak, tüm canlılar kendilerine uygun yöntemlerle kendi iyiliklerinin ardından gitmektedir. Son olarak ise insanlar öz yapıları nedeniyle başka canlılardan üstün değillerdir. Hiçbir varlığın diğerine oranla veya diğerinden ayrı bir üstünlüğü yoktur. Canlı merkezli görüşte doğaya karşı insanın yaklaşımında etik sınırlar genişletilmektedir. İnsan hem hayvanlara hem de bitkilere karşı sorumlu durumdadır. Çünkü onların da insanlar gibi bir değerleri vardır ve insanın bu anlayış doğrultusunda hareket etmesi, kendi çıkarları ile birlikte hayvan ve bitkilerin çıkarlarını da gözetmesi gerekmektedir.
- Çevre Merkezci Görüşler: Bu yaklaşımda insan merkezci yaklaşımın tam zıttı bir görüş ifade edilmektedir. Yani insanı merkeze koyan ve insanı doğanın hâkimi olarak gören anlayış reddedilmektedir. Çevre sorunlarının böyle bir yaklaşımla çözülemeyeceği, çünkü çevre sorunlarının sorumlusunun sadece insan olduğu savunulmaktadır. Dolayısıyla bu sorunların insan merkezli bir anlayışla çözülmesi mümkün değildir. Onun yerine canlı ve cansız, dünyada var olan her varlığın dâhil edildiği ve her varlığa değer verilen, ister canlı ister cansız olsun hiçbir varlığın başka bir varlığın yaşamı ve iyiliği için araç haline getirilmediği bir yaklaşımın savunulması gerekmektedir. Burada örneğin, tek tek ağaçların değil bütün olarak ormanın savunulması düşüncesi vardır. Ormanın içinde var olan tüm canlı ve cansız varlıklar birbirleriyle

etkileşim içinde ve bir arada bütün olarak bir düzeni meydana getirmektedirler. Bu varlıkların birinin diğerine karşı üstün ya da aşağı görülmesi, mevcut düzenin bozulmasına neden olur. Bu sebeple insanın kendi dışındaki varlıklarla birlikte, onlara zarar vermeden yaşaması ve buna uygun bir ortamı oluşturması gerekmektedir. Hiçbir varlık, diğer bir varlığın çıkarlarına hizmet etmek için var olmamıştır. Dolayısıyla insanın doğayı ve dış dünyayı kendi istek ve arzuları için feda etmemesi gerekmektedir.⁹¹

---

⁹¹ Nihat Akman, *Felsefi Bir Sorun Olarak Çevre*, (Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 23-29.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAMİ EPİSTEMOLOJİDE ÇEVRE VE ÇEVRE SORUNLARI

3.1. İslam Felsefesinde Akıl ve Bilgi

İslam dini ve özellikle Kur'an-ı Kerim'in en önemli özelliklerinden biri akıl etmeye, bilmeye ve düşünmeye yönelik öncelikli ve özel vurgusudur. Kur'an'da yer alan pek çok ayet, çeşitli olgu ve nesnelere üzerinde insanı gözlem yapmaya ve bunlardan alınan veriler üzerinde akledip düşünerek doğru sonuçlara ulaşmaya yönlendirmektedir. Dahası Kur'an, bir taraftan gerçeklik ile ilgili bütüncül bir açıklama getirmekte, diğer taraftan da bu gerçekliğe ilişkin insanların kendi entelektüel kapasiteleriyle sağlıklı bilgiler edinmelerini amaçlamaktadır. Başka bir ifadeyle Kur'an, muhatap olduğu insanlara yalnızca belirli bilgiler vermekle yetinmemekte, aksine bu bilgilerin gerçekliğini kendi zihinsel yetenekleriyle tahkik ederek kendilerine sunulmuş olan hakikate bizzat akletmek suretiyle ulaşmalarını istemektedir. Kur'an her ne kadar muhataplarından, kendisinin Allah tarafından indirilmiş olan hak bir kitap olduğuna şüphesiz bir şekilde iman etmelerini ve kendisine uymalarını istese de aynı zamanda belirli otorite ve mercilere körü körüne uymayı reddetmekte, kendisini sorgulamaya açmakta ve hem kendisinin hem de dini bilgilerin aktarıcısı olan peygamberlerin hak ve doğru olup olmadığını araştırmaya ve düşünmeye çağırılmaktadır. Gerçek bir imanın dogmatik ve körce bir şekilde değil, aksine akla, bilgiye ve kanıta dayalı olarak gerçekleştirilebileceğini söylemektedir. Kur'an bu bağlamda akli kullanmaya fazlasıyla önem vermektedir ve imanın karşıtı olan inkârın/küfrün ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan bazı olumsuz durumların akli kullanmamaktan kaynaklandığını belirtmektedir. Genel olarak Kur'an, inancın temeline akletmeyi, buna karşılık inançsızlığın temeline de akletmemeyi yerleştirmesi bakımından kutsal kitaplar arasında hususi bir yere sahiptir.⁹² Büyük oranda İslam dinin temel öğretileri üzerine kurulu olan İslam felsefesi de aynı şekilde

---

⁹² Ömer Mahir Alper, "İslam, Akıl ve Hakikat, Mîlel ve Nihal İnanç", *Kültür ve Mitoloji Dergisi*, 7/3, (2010): 40.

akla ve bilgiye son derece önem vermekte olup İslam filozoflarının hemen hepsinin bu konu üzerinde özellikle durduğu görülmektedir.

İslami bilgi anlayışı ya da İslam bilgi kuramı da denilebilecek olan İslam epistemolojisi; bilginin kaynağı, doğası, özneliği, nesneliği, faydalı ve faydasız olan bilgi dalları, bilginin sınıflandırılması, bilginin kazanılması ve bilmenin imkanı gibi çalışmaları kapsamaktadır. İslam özü itibariyle doğruluk dini olup insanın kurtuluşu ve başarısının en temel ögesinin bilgi olduğunu söylemektedir. İslam felsefesinin akıl ve bilgi anlayışı da bu temel üzerine kuruludur. İslam felsefesinde bilgi; şeylerin doğasını meydana getiren özleri, maddi olmayan formları ve evrenselleri kavramaktır ve bu evrenselliklerin anlaksal kavranışıyla mutluluk elde edilebilmektedir. Çoğu İslam filozofuna göre mutluluğu elde etmek bilgiye ulaşmak ile sağlanabilmektedir. Bu bağlamda İslam filozoflarının pek çoğu öncelikli olarak epistemolojik bir yaklaşım ortaya koymakla ilgilenmiştir. Bu bağlamda çeşitli filozofların bilgileri kategorize ettiği ve çeşitli ilimler tasnifi ortaya koyduğu dikkat çekmektedir. Bazı önemli İslam filozoflarının ilimler tasnifleri şu şekilde sıralanabilmektedir:

- Farabi'nin İlimler Tasnifi:
  - Dil İlmî:
    - a) Lügat İlmî
    - b) Doğru Okuma
    - c) Doğru Yazma
    - d) Sarf İlmî
    - e) Nahiv İlmî
    - f) Şiir
  - Mantık İlmî:
    - a) Kategoriler
    - b) Önergeler
    - c) Kıyas
    - d) Burhan
    - e) Topikler
  - Matematik İlmî:
    - a) Aritmetik

- b) Geometri
- c) Optik
- d) Astronomi
- e) Müzik
- f) Mekanik
- g) Ağırlıklar İlmi
- Fizik ve Metafizik İlmi:
  - a) Fizik
  - b) Metafizik
  - c) Varlık
  - d) Tanrı
  - e) İlmi İlkeler
- Siyaset, Kelam ve Fıkıh İlmi
- İbn Sina'nın İlimler Tasnifi:
  - Nazari İlim (Gayesi Doğruluk):
    - a) Aşağı İlim: Tabiat İlmi
    - b) Orta İlim: Matematik, Aritmetik, Astronomi, Müzik
    - c) Yüksek İlim: İlahiyat ve Metafizik
  - Pratik İlim (Gayesi İyilik):
    - a) Ahlak
    - b) Ev Yönetimi
    - c) Siyaset
- İbn Haldun'un İlimler Tasnifi:
  - Akli İlimler:
    - a) Mantık
    - b) Matematik
    - c) Metafizik
    - d) Doğa Bilimleri
  - Nakli İlimler:
    - a) Kur'an Kıraatı
    - b) Kur'an Tefsiri
    - c) Hadis

d) Kelam

e) Fıkıh ve Usul-ı Fıkıh.⁹³

Bilgi konusunda üzerinde durulması gereken en önemli isimlerden biri ise bilgi problemini felsefesinin temeline oturtmuş olan Gazali'dir. Gazali'ye göre bilgi, doğruluğu objektif ve sübjektif olarak deneylerle kanıtlanmış, dini olarak apaçık bildirilmiş olan ve üzerinde hiçbir şüphe olmayan verilerdir. Onun bilgi kuramında bilgi, bilen ve bilinen olmak üzere daima olması gereken üç temel öge mevcuttur. Bilen veya alim, şeylerin hakikatlerinin kendisinde meydana çıktığı kalptir. Şeylerin hakikatleri olan ve bilinmek istenen (malum) bilinendir. Bilgi (ilim) ise şeylerin hakikatlerinin kalp aynasında meydana çıkmasıdır. Bununla birlikte Gazali bilgi türlerini şu şekilde kategorize etmiştir:

- **Zahiri Bilgi:** Duyu organları ve akıl ile elde edinilen bilgilerdir. Nesnelerin rengi, besinlerin tatları, varlıkların küçüklüğü ve büyüklüğü bu şekilde ulaşılan bilgilerdir. Gazali, insanların evrendeki varlıkları tanıyabilmeleri için yaratılan ilk bilgi kaynağının duyular olduğunu ifade etmektedir.
- **Batini Bilgi:** Bu tür bilgiler varlıkların iç yüzüyle ilgili olan deruni bilgilerdir. Bu bilgiler akıl üstü kuvvetler olan keşf ve ilham yoluyla elde edilebilmekte ve yalnızca kalp gözü açılmış olan kişiler tarafından ulaşılabilmektedir. Zahiri bilgilerde yanılma ihtimali olmakla birlikte batini bilgilerde yanılma olmamaktadır. Bilginin asıl oluşumu Gazali'ye göre iç duyulardan meydana gelmektedir. Söz konusu iç duyular ise vehim gücü ve ortak duyu şeklindedir. Ortak duyular; duyu organları ve duyu bilgisinin gerçekleştirdiği bilginin algılandığı yerdir. Vehim gücü ise batini bilgilerle alakalıdır.
- **Tasavvufi Bilgi:** Gazali her ne kadar diğer bilgi türlerinin güvenilir olduklarını inkar etmese de en çok güvenmekte olduğu bilgi türü tasavvufi bilgidir. Tasavvufi bilginin diğer bilgi türlerine oranla

---

⁹³ Süleyman Ertan Tağman, "İslam Epistemolojisi Üzerine Bir İnceleme", *Dört Öge*, 3/6 (Aralık 2014), 73-75.

hakikate ulaştırması daha yüksektir. Tasavvufi bilgi, Allah ile ilgili bilgi olup yalnızca insanın mal, mülk, makam, evlat gibi dünyevi varlıklardan uzaklaşmasıyla elde edilebilmektedir. Bu bilgiye ulaşmak, insanın sürekli olarak Allah'ı zikretmesi ve Allah sevgisi dışındaki sevgileri kalbinden silmesiyle mümkündür. İnsan tasavvufi bilgiye sahip olduğunda diğer bilgi edinme vasıtalarını dışarıda bırakmak durumundadır. Çünkü epistemolojik olarak tasavvufi bilginin iletilmesi mümkün değildir. Tasavvuf ilminin gayesi nefis ve kalpleri ıslah ederek insana güzel bir ahlak kazandırmaktır. Gazali'ye göre tasavvufçular öğrenme yoluyla elde edinilen bilgi ile değil ilham yoluyla ulaşılan bilgi ile ilgilenmektedir. Bilgi edinmek için kullandıkları yöntem; kötü sıfatları yok etmek, kalbi her Şeyden arındırmak, dünyevi Őeylerden uzaklaşmak ve Allah'a yönelmektir.

- Felsefi Bilgi: Felsefi bilgi, düşünen öznenin nesneyi merak ederek ona yönelmesi, onu anlaması ve sorgulamasıyla ortaya çıkan tutarlı ve n yargısız düşüncelerden meydana gelen bilgi türüdür. Diğer bilgi türlerinde varlık, parçalanarak ele alınmakta ve bu Şekilde bulunan bilgiler doğru kabul edilmektedir. Felsefi bilgi ise varlığı, evreni ve insanı parçalamadan bir bütün halinde anlamaya çalışmaktadır. Felsefi bilgi, aklı ön plana alarak evreni, insanı ve toplumu inceleyip araştıran eleştirel bir düşünme sonucunda ortaya çıkmaktadır. Felsefi bilgi, bütünleyici ve birleştirici olup birikimsel olarak ilerlemektedir. Ayrıca diğer bilgi türlerinden ayrı dşnlememekte, onlardan beslenerek ilerlemektedir.⁹⁴

İslam felsefesinde akıl kavramı denildiğinde ise ilk karşılaşılan isim Farabi'dir. Farabi, İslam felsefesini problemler, terminoloji ve metot açısından temellendiren filozoftur. Farabi'ye göre varlık, aklın ulaşabildiği en genel yapıdaki kavramdır. Bu sebeple varlığın tanımı yapılamamaktadır. Varlığı kuşatacak olan daha külli bir kavram olmadığından onun tanımı yapmak da mümkün değildir. Bu

---

⁹⁴ Salih Sepin, *Gazali'nin Bilgi Felsefesi*, (Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 45-48

yalın ve basit kavramı tanımlamak için gösterilecek çabaların tümü yalnızca akla yapılan bir uyarı olarak kalmakta ve bilinenin tekrarından öteye geçememektedir. Bunun dışında Farabi, Tanrı ve varlık arasındaki ilişkiyi kozmik akıllar veya sudur teorisi adı verilen bir sistemle yorumlamıştır. Evrenin varoluşunu Tanrı'dan sudur eden kozmik akıllarla açıklaması Farabi'nin düşünce sisteminde aklın son derece önemli olduğunu açıkça göstermektedir.⁹⁵

Farabi'ye göre kozmik akıllar Tanrı'dan taşarak varlıkları ve evreni meydana getirmektedir. İlk varlıktan başlayarak maddi aleme kadar inmekte olan akıl ve varlıkta hiyerarşik bir taşma söz konusudur. Kozmik akıllar, bu hiyerarşi içerisinde Tanrı ile bir bağlantı içerisinde olup birbirlerinin varlık nedenlerini oluşturmaktadırlar. Kozmik akılların her biri, kendisini düşünerek kendi haricindeki bir varlığın ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu düşünme ve taşma süreciyle evren meydana gelmektedir. Bu sürecin tam ortasında bulunan ve Tanrısal olandan maddi olan geçiş noktasında yer alan varlığa Farabi "faal akıl" adını vermektedir. Tanrı ve kozmik akılların sonrasındaki üçüncü varlık ilkesi faal akıldır. Farabi'ye göre faal aklın görevi, insanı gözetmek ve insanın erişmesi gereken en yüksek olgunluk mertebesi olan en yüce mutluluğa onu ulaştırmaktır. İnsan bu mertebeye ulaştığında faal akıl düzeyine çıkmaktadır.⁹⁶

Bunun dışında Farabi, insanda bilginin kaynağı olarak akli pratik akıl ve teorik akıl olarak ikiye ayırmaktadır:

- Pratik Akıl: Pratik akıl, Farabi'ye göre düşünme gücünün bir aşaması olup düşünen pratik yeti, genel olarak insanın tercihte bulunması veya kaçınması gereken durumları fark edebilmesini sağlamaktadır. Bundan dolayı Farabi, pratik akli insan iradesiyle bağlantılı olarak ele almaktadır. Ona göre pratik akıl, duyumlanan şeylerin analizinden ve eylemlerin tecrübesinden elde edilmektedir. Farabi pratik akli iki kısma ayırmaktadır:

---

⁹⁵ Mahmut Kaya, "Farabi", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 145-162.

⁹⁶ Recep Anık, *Farabi Düşüncesinde Akıl (Tanrı-Evren-İnsan İlişkisi Çerçevesinde)*, (Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 25-27.

1. Beceri yetisi ile alakalı olan pratik akıl: Sanatlar ve teknikle ilgilidir. Cerrahlık, marangozluk, hattatlık gibi sanat ve meslekler bu güç ile elde edilmektedir.
2. Çıkarım yetisi ile alakalı olan pratik akıl: Eylem alanları hakkında etraflıca inceleme yapma, düşünme ve bazı sonuçlara ulaşmakla alakalıdır.
  - Teorik Akıl: Farabi teorik aklı, ruhun özünün gelişmesi ve olgunlaşmasıyla akıl yetisine dönüşmesi olarak açıklamaktadır. Teorik akıl, soyut nesnelere ya da apaçık doğruları, tümelleri ve özleri aracısız ve doğrudan bir biçimde seçme yatkınlığıdır. Çocukluktan ya da yaratılıştan kazanılmış olan, nereden ve nasıl geldiği tam olarak bilinmeyen, yineleme sonucu kazanılan bir yetidir.⁹⁷

3.2. İslam'da Çevre

Yazılı ve ilahi dinler arasında yer alan İslam dini ve genel olarak İslam kültürü incelendiği vakit çevreyi korumanın ve şehircilik alanlarında ekolojik hareketlerin hem düşünsel hem de fiilen var olduğunu çok rahatlıkla söyleyebiliriz. Bunda ana etken ise Kur'an-ı Kerim'in bizatihi kendisidir. Kur'an-ı Kerim'in pratik yönünü temsil eden Hz. Muhammed, fiili olarak çevreyle ilgilenmiş gerek sözleri gerekse de davranışlarıyla pek çok konuda olduğu gibi bu konuda da insanlara örnek olmuştur. Yine bununla birlikte çevre, İslam'da iki açıdan önemsenmesi gereken bir olgudur. İlk çevrenin ve çevresel olay ve varlıkların Allah'ı gösteren işaretlerden olması, ikinci olarak ise insanlara olan faydalarıdır diyebiliriz.

Diğer kutsal kitaplarla karşılaştırıldığında genel anlamda evrenden özel anlamda da tabiatın en çok söz eden kutsal kitabın Kur'an-ı Kerim olduğu bilinmektedir. Kur'an'da evrenin Allah'ın varlığının delillerinden biri olduğu, manevi bir yapısının olduğu ve insan için yaratılmış olduğundan bahsedilmektedir. Bununla birlikte Hz. Muhammed'in hadisleri ve uygulamaları incelendiğinde çevre hassasiyetinin çok yüksek olduğu, ormanlaştırmaya önem verdiği, yalnızca yeşil alan

---

⁹⁷ Aysun Kelleci, *Farabi'de Akıl Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 37-40.

ve ağaçlara değil hayvanlara karşı gösterilmesi gereken merhamet ve şefkat konusunda da oldukça hassas olduğu ve hayvanlara işkence yapanları lanetlediği, yolların ve evlerin nasıl yapılması gerektiğinden suların kullanımına kadar pek çok konuda insanları bilgilendirdiği görülmektedir. Bunun dışında temel kaynakları Kur'an-ı Kerim ve Sünnet olan İslam ahlak öğretisinde de çevrenin ve çevre ahlakının önemli bir yere sahip olduğu dikkat çekmektedir. Çevre ahlakı, İslam ahlak öğretisinde ahlaki açıdan insan ile çevre arasındaki ilişkinin ele alınarak düzenlenmeye çalışıldığı bir ahlak dalıdır. Öte yandan İslami Ekoloji, hukuki ve kuralsal yaptırımları olan bir ekolojidir. İslam'da ekoloji meselesi, yalnızca bireylerin ya da toplumların ahlaklarına ve inançlarına bırakılmamakta; ahlakı ve inançları temel almakta beraber çevrenin korunabilmesi için belirli kurallar koymakta ve bu kurallara uymayanlara cezalar vermektedir. Çevre ahlakı bu bakımdan hem insanların doğal çevreleriyle kurdukları ilişkilerinde doğal düzen ve dengenin korunması ve bu ilişkide meydana çıkan problemler ve sebeplerinin belirlenerek çözüme kavuşturulmasıyla uğraşmakta hem de kural ve değer koyucu bir ahlak ortaya koyarak insanların çevreleriyle kurdukları ilişkinin ahlaki açıdan en iyi ne şekilde olması gerektiğiyle ilgili ilkeler ve kuramlar geliştirmekte, öğütlerde bulunmakta ve öneriler getirmektedir.⁹⁸

Bunun haricinde İslam çevre ahlakının dört temel kuramı ve bu kuramlara bağlı olan sekiz ilkesi bulunmaktadır. Bu ilkeler: Yararlılık, Sorumluluk, Erdemlilik ve Bilgelik kuramları olarak sıralayabiliriz. İnsan ve çevre arasındaki ilişki biçiminin hangi form üzerine inşa edileceğini belirleyen bu kuramlar, çevreye yaklaşımları kategorize etmiştir. Çevrenin çeşitli açılardan hem birey olarak insana hem de topluma bir takım faydalar sağladığı, insanın ondan kendisi için yararlanacak bir şeyler bulduğu gerçeği göz önünde tutularak bu ilişkinin çıkar veya sömürü ilişkisi değil ona karşı sorumlulukları olan biri gibi yaklaşması istenmiştir. Çevreye bu açıdan bakmayı esas alan bu kuramların hem uygulanması hem de geliştirilmesi ise açıktır. Bu yaklaşım gerçekleşmesi ise ancak kişinin bilge bir ruha ve erdemli bir duruşa sahip olması daha doğru ifade ile böyle bir zihinsel yapıya sahip olması ile

---

⁹⁸ Ahmet Bozyiğit, "İslam Ahlak Öğretisinde Çevre Bilinci", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/2, (2016): 13-16.

gerçekleşebilir. Varlıkların, çevrenin ve tabiatın arka planına vakıf olmayı ve ona uygun bir derinlik ile yaklaşma İnsan-İslam-Çevre ilişki üçgenini anlama ve anlamlandırmada kilit rol oynayacaktır.

Bunun yanında bu ilişkiyi hem anlamlı kılacak hem de daha iyi bir boyuta taşıyacak bazı ilkeler de vardır. İslam Çevre Ahlakı denilen bu İlkeleri ise: Nimet, Ayet, Emanet, Hilafet, Sevgi (Muhabbet), Merhamet, Ubudiyet ve Kutsiyet ilkeleri olarak sayabiliriz.⁹⁹ Bu sekiz ilke dört temel kuram içerisinde ve direk onlarla bağlantılıdır. Çevre bilincinde olduğu gibi diğer birçok şeyde de insanın sahibi değil, şahidi ve emanetçisi olduğu bu değeri merhameti esas alarak, ona sevgi duyarak ve hepsinden daha da önemlisi bir ibadet bilinci ile yaklaşmanın zorunluluğu dikkat çekmektedir.

Genel olarak bakıldığında İslam'ın çevre konusunda son derece duyarlı ve hassas olduğu, gerek Kur'an-ı Kerim'de gerekse Hz. Muhammed'in söz ve davranışlarında çevreye önemli bir yer verildiği görülmektedir. Özellikle İslam ahlak öğretilerinde çevreye ayrı ve büyük bir yer verilmiş olması, çevre ahlakının kendi içerisinde bir takım kuramları ve ilkeleri olması da konuya verilen önemi açıkça ortaya koymaktadır. Bu noktada daha iyi ifade edilmesi ve anlaşılması adına Kur'an-ı Kerim'de ekolojide ne şekilde yer verildiğinin incelenmesi gerekmektedir.

3.2.1. Kur'an'da Ekoloji

Kur'an'ı Kerim'de genel olarak Tanrı'nın isim ve sıfatları ve sonsuz özelliği anlatılmaktadır. Bunların bir kısmı Tanrı'nın doğa ve doğadaki işleri ile alakalıdır. Bu bağlamdaki Kur'an ayetlerinde Tanrı; yedi gök halinde gökleri yaratan ve tasarrufunu elinde tutan, güneşi yaratan ve hareket ettiren, ayı yaratan ve güneşten aya ışık veren, belirli bir vakte kadar onu izleten, yer ve gök arasındaki varlıkları yaratan, yıldızları yaratan, bunları insanların istifadesine veren, evreni yaratan, evrendeki düzeni kurup devam ettiren, yerde kıtaları, dağları ve ovaları var eden, yeryüzünde nehirler ve yollar var eden, denizleri ve denizlerdeki canlıları yaratan, ölü toprağa yağmurlarla can veren, insana doğadaki varlıklardan yararlanma yeteneği

---

⁹⁹ Cafer Sadık Yaran, "İslam Çevre Etiğinin 4 Kuramı ve 8 İlkesi: Hiyerarşik Bir Sınıflandırma Denemesi", *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu, Bildiriler, Cilt 2*, (2008): 126-132.

veren ve onu sorumlu kılan, eşsiz ve tek bir varlık olarak tanıtılmaktadır. Ayrıca Kur'an Tanrı'yı, tabiatla devamlı olarak ilişki içerisinde olan, yerdeki düzeni yaratan ve sürdüren, insanların istifadesine varlıkları veren olarak da tanımlamaktadır. Bununla birlikte Kur'an, amacını gerçekleştirmek için pek çok iç ve dış materyale yer vermektedir. Bu bağlamda manevi ve maddi çevresel unsurlar şeklinde isimlendirilen pek çok çevresel öğeyi Kur'an, farklı kapsamlarda ve değişik ayetlerde çokça kullanmaktadır. Kur'an'ın manevi ve maddi öğelere sıklıkla yer vermesindeki maksat ise bunların tek bir kaynaktan çıkan, farklı gayeleri ve işlevleri olan varlıklar olarak değerlendirilmesidir. Bu varlıklara değinmekte olan ayetler, fiziksel çevre unsurlarına işaret etmektedirler. Genel olarak hiçbir kutsal kitapta verilmediği kadar Kur'an-ı Kerim'de çevresel unsurlara yer verildiği rahatlıkla söylenilmektedir.¹⁰⁰

Kur'an-ı Kerim'in evreni konu edinen ayetleri incelendiğinde genel olarak bunların dört temel gaye için zikredilmiş oldukları söylenebilmektedir. Bu amaçlar şu şekilde sıralanabilmektedir:¹⁰¹

1. Allah'ın varlığı ve birliği, gücü ve ölümden sonra yeniden dirilme gibi bir takım metafiziksel konulara dair deliller getirilmesi:¹⁰²
2. Evrenin yapısı ve çeşitli doğa olayları hakkında temel bilgilerin verilmesi:¹⁰³
3. Evrenin, insan için yaratılmış olduğu ve maddi gereksinimlerini karşılaması için insanın hizmetine/emrine verildiğinin bildirilmesi:¹⁰⁴
4. Tabiatın korunması gerektiğinin öğretilmesi:¹⁰⁵

Bunların dışında Kur'an, çevre kirliliğine dair de temel bilgiler vermekte ve hayati önem taşımakta olan önerilerde bulunmaktadır. Kur'an, bu

---

¹⁰⁰ Kayhan, *Kur'an'da Çevre Kavramı ve Çevre-İnsan İlişkisi*, 67-68.

¹⁰¹ Bahattin Dartma, *Kuran ve Ekoloji*, (İstanbul, Rağbet Yayınları, 2005), 12-14.

¹⁰² Bkz. Bakara 2/164, Kaf 50/6-11, Yunus 10/6

¹⁰³ Bkz. Yunus 10/5, Hicr 15/22, Nur 24/43

¹⁰⁴ Bkz. Hicr 15/20 Nahl 16/12-13, Abese 80/24-32

¹⁰⁵ Rahman 55/7-9

konuda mükemmel bir şekilde ahenkli ve uyumlu pek çok ayeti insanlığa sunmaktadır.¹⁰⁶

3.2.2. Peygamber ve Çevre

İslam dininde çevre konusunun ele alınışı ve çevreye olan yaklaşım incelendiğinde peygamberlerin de bu konuda özel bir yerinin olduğu görülmektedir. Kur'an-ı Kerim'de ismi geçen pek çok peygamberin çevresel konulara temas ettikleri dikkat çekmektedir. Ancak konuya İslam dini özelinde değinildiğinde elbette Hz. Muhammed'in üzerinde durulması gerekmektedir.

Pek çok İslam âlimi Hz. Muhammed'i ilk çevreci olarak kabul etmektedirler. Hz. Muhammed, sağlıklı bir yaşam için temiz bir çevreye ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Günümüzde dünyanın en önemli sorunlarından biri kabul edilen çevre sorunlarını kendi yaşadığı dönemde önemseydiği, suyu, toprağı ve havayı temiz tutmak, hayvanları ve bitkileri korumak, çevreyi kirletmeme konusunda bazı önlemlerin alınmasını istediğı, çevresiyle birlikte Mekke ve Medine'yi sit alanı ilan edip korumaya aldığı pek çok İslam âlimi tarafından belirtilmektedir.

Bununla birlikte Hz. Muhammed'in sit alanı olarak ilan ettiği bölgelerdeki ağaçların kesilmesini, hayvanların avlanmasını ve otların yolunmasını yasakladığı da bilinmektedir. Ayrıca Kayadibi'ne göre:

“Hz. Muhammed, bizzat kendi eliyle 500 adet hurma fidanı dikmiştir. Daha pek çok boş alanı ağaçlandırmıştır. Bir ağaç kesen kişinin mutlaka yerine yeni bir fidan dikmesini istemiştir. İhtiyaç için kesmeye ancak yerine dikmek ve yetiştirme koşuluyla izin vermiştir. Yeşil alanların korunmasıyla ilgili olarak, Taif vadisinde bulunan ağaçların kesilmemesi ve orada yaşamakta olan hayvanların öldürülmemesi için bir beyanname yayınlamış ve yaptırımlar koymuştur: “Vacc denilen Taif vadisinin dikenli ağaçları ve çalıları tahrip edilmeyecektir ve hayvanları öldürülmeyecektir. Zarar verenler cezalandırılacaktır” demiştir. Medine'de yerleşim

---

¹⁰⁶ Bkz. Mülk 67/3, Ala 87/2-3, İbrahim 14/34, Lokman 31/20, İsrâ 17/70, Hicr 15/19-21, Kamer 54/49, Araf 7/31, İsrâ 17/26-27

yerlerinin sağlıklı olması için evlerin ferah ve geniş, yolların ihtiyacı karşılayacak şekilde geniş yapılmasını istemiştir.”¹⁰⁷

Hız. Muhammed’in çevre sorumlulukları ile ilgili çeşitli hadisleri ve örnek olaylar şu şekilde sıralanabilmektedir:

- Hız. Muhammed’in Suya Verdiği Önem: Hız. Muhammed, su ve su kaynaklarının önemini sıklıkla dile getirmiştir. Özellikle suların temiz tutulması, ölçülü kullanılması gibi konularda insanları uyarmak suretiyle su kaynaklarına verdiği önemi göstermiştir. Konuyla ilgili Hız. Muhammed’in hadislerinden biri, “Lanete neden olan üç şeyden kaçının, yol üstlerine, insanların dinlendikleri gölgeliklere ve su kaynaklarının yakınına pislemek”. Bu hadisinde Hız. Muhammed suyollarının ve su kaynaklarının çevresinin kirlenmesini yasakladığı gibi doğrudan suyun kirlenmesini de yasaklamıştır: “Sizden biriniz durgun suya bevletmesin”. Bu ve benzeri hadisler hem bizzat suyun hem suya giden yolların hem de sudan faydalanacak olan varlıkların kirlenmesinin, zarara yol açacağı sebebiyle yasaklandığını göstermektedir. Bununla birlikte Hız. Muhammed’in bütün canlıların su ihtiyacının karşılanmasını teşvik eden hadisleri de vardır. Bunlardan biri, susamış olan bir köpeğe kuyudan su veren kadının/adamın bağışlanmasına dairdir.
- Hız. Muhammed’in Hayvanlara Verdiği Önem: Yaşamış olduğu dönemde ekonominin temeli tarım ve hayvancılığa dayandığından Hız. Muhammed, hayvanlara büyük oranda önem vermiş ve bazı hayvanları beslemiştir. Hız. Muhammed’in beslemiş olduğu hayvanlarla ilgili söylediği sözler ve yaşadığı olaylar mevcuttur. Genel olarak hayvanlara gereken önemin verilmesi ve onların korunması konusunda isteklerde bulunmuştur. Öte yandan hayvanların aç bırakılmaması ve onlara eziyet edilmemesi gerektiği konusunda da insanları uyarmıştır. Konuyla ilgili şu şekilde bir hadis

---

¹⁰⁷ Fahri Kayadibi, “Çevre Sorunları Karşısında Dinler”, *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu, İstanbul, 15-16 Mayıs, 2008*.

dikkat çekmektedir: “Bir kadın ölünceye kadar hapsetmiş olduğu bir kedi yüzünden azap edildi ve cehenneme girdi”. Genel olarak hadislerde hayvanların hapsedilmesi, ölüme terk edilmesi, işkence edilmesi ve ateşe atılması gibi davranışların cehenneme gitme nedeni olacağı belirtilmektedir. Hz. Muhammed’in hadislerinden ve hayatından verilen örneklerden hareketle hayvan hakları ile ilgili bazı ilkeler çıkarılabilmektedir. Bu ilkeler maddeler halinde şu şekilde sıralanabilmektedir:

a) Allah tarafından insanlara emanet edilen doğanın ve doğanın dengesinin korunması her insan için bir görevdir. Hayvanların korunması bu görevlerden biridir.

b) Hayvanların nesillerinin tükenmemesi için önlemler alınmalıdır.

c) Hayvanlar da yaşama hakkına sahiptir ve bu hakka saygı gösterilmesi gerekmektedir. İhtiyaç hali haricinde hayvanların öldürülmesi doğru değildir.

d) Avcılık ihtiyaç oranında yapılmalı ve hayvanlar gereksiz yere öldürülmemelidir.

e) Hayvanlara hakaret edilmemelidir.

f) Hayvanlar aç ve susuz bırakılmamalı, onlar için gerekli bakımlar yapılmalıdır.

g) Güçleri doğrultusunda hayvanlara yük taşıtılmalıdır.

h) Hayvanlar eğlence için dövüştürülmemelidir.

i) Hayvanlara kesinlikle işkence ve eziyet edilmemelidir.

j) Kesilecekleri zaman hayvanlara gerekli olan özen gösterilmeli ve işkence edilmemelidir.

k) Hayvanlara merhamet, şefkat ve sevgi duygularıyla yaklaşılması gerekmektedir.

l) Yaptıklarından dolayı hayvanlar suçlanamaz ve onlara ceza verilemez. Hayvanların verdiği zarardan sahipleri sorumludur.

m) Hayvanlara karşı yapılacak olan iyiliklerin sevabı, kötülüklerin de cezasının olduğu unutulmamalıdır.¹⁰⁸

H.z. Muhammed tarafından gündeme getirilen çevre konularından bir diğeri de gürültü kirliliğidir. Bilindiği üzere gürültü kirliliği işitsel rahatsızlığa neden olmaktadır. H.z. Muhammed döneminde, günümüzdeki imkânlar olmadığı halde gürültü olabilecek bir ortamın varlığından söz edilebilmektedir. H.z. Muhammed'in bazı uygulama ve sözleri, insanları rahatsız eden gürültü ve seslerin etkisinin azaltılmasında ve kaldırılmasında etkili olmuştur. O, insanların dua ederken seslerini yükselterek kendilerine zorluk çıkarmamalarını önermekte, böylelikle gürültü olarak kabul edilebilecek seslerin insanları rahatsız edebildiğine dikkat çekmektedir. Hadislerde insanları rahatsız eden şeylerin melekleri de rahatsız ettiği ve gürültülü ortamlarda rahmet meleklerinin bulunmayacağı ifade edilmektedir. "Allah'a ve ahirete inanan kimse hayır konuşsun ya da sussun" diyerek gereksiz konuşmaları tasvip etmediğini belirten H.z. Muhammed, başkalarının sesle ve sözle rahatsız edilmemesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Ayrıca H.z. Muhammed, musibet ve ölüm anında yüksek sesle ağıt yakmayı ve çığlık atıp bağırmayı yasaklamıştır.¹⁰⁹

3.2.3. İnsan ve Çevre

İslam'da insan ve çevre ilişkisi yalnızca maddesel olarak görülmemekte, söz konusu ilişki imanla ilişkilendirilerek derin ve manevi bir boyutta ele alınmaktadır. H.z. Muhammed'in "İmanın yetmiş küsur şubesi vardır. Bunun en alt derecesi yoldaki eziyet veren şeylerin kaldırılmasıdır" şeklinde özetlenebilecek olan hadisi, çevrede insanlara zarar verebilecek olan şeylerin kaldırılmasının bile imanın bir şubesi olarak kabul edilen bir din anlayışını ifade etmektedir. Dolayısıyla İslam'da insanın manevi ve maddi çevresine karşı duyarlı olması gerekmektedir. Yaratılmış

¹⁰⁸ Ahmet Yücel, *Derin Ekoloji ve İslam'da İnsan-Doğa İlişkisi*, (Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 76-78.

¹⁰⁹ Çetin Maksut, "H.z. Peygamber'in Çevre Anlayışı", *Uluslararası Çevre ve Ahlak Sempozyumu, Alanya*, (2016), 936-937

olduğunun farkında olan, evrendeki her şeyin kendi hizmetine verildiğini bilen, ancak bunun bir sorumluluk getirmekte olduğunu idrak eden bir insan, evrendeki her şeyin Allah'ın bir ayeti olduğunu ve çevreye verdiği zararın aslında Allah'ın ayetlerine verdiği zarar olduğunu bilmektedir. İslam'da insan ve çevre ilişkisi de bu bağlamda ele alınmaktadır.¹¹⁰

Genel olarak çevre-insan ilişkisinde İslam'ın hedefleri şu şekilde sıralanabilmektedir:

- Her şeyin Allah'a ait olduğunu bildirilmesi
- Varlıkların gayeliliğinin ve tesadüf eseri olmadığını anlatılması
- İnsanın ıslah ve imar görevinin açıklanması
- İnsanların ahlaklı işlere yönlendirilmesi
- Yaşanabilir bir dünya düzeni oluşturulması
- Nimetlerin bir bedeli olduğunu bildirilmesi

İslam'ın onayladığı çevre-insan ilişkisi ise şu şekildedir:

- İnsanın doğadaki ilahi vahyi ve yasayı önemsemesi
- Vahyin çevreyi ve insanı önemsemesi
- Zenginlikler ve nimetlerden istifade etme

İslam'ın onaylamadığı çevre-insan ilişkisi ise şu şekildedir:

- İnsanın doğadaki ilahi vahyi ve yasayı önemsememesi
- Toplumsal ve bireysel ekolojideki olumsuzluklar
- Zenginlikleri ve nimetleri olumsuz kullanma
- Savaşlar, yönetimler ve ideolojilerin çevreye zarar verecek boyutlarının olması.¹¹¹

---

¹¹⁰ Esra Hacımüftüoğlu, Kur'an'a Göre İnsan-Çevre İlişkisi, *Uluslararası Çevre ve Ahlak Sempozyumu, Alanya*, (2016): 287.

¹¹¹ Kayhan, *Kur'an'da Çevre Kavramı ve Çevre-İnsan İlişkisi*, 1-3

3.3. İslami Açıdan Çevreye Epistemolojik Yaklaşım

Çevre ve çevre sorunlarına epistemolojik açıdan bakıldığında her şeyden önce bir tanımlama ve zihinde konumlandırma meselesi ile karşılaşılmaktadır. Genel olarak her insanın zihninde bir çevre imajı oluşmaktadır. Çevrenin İslami bir perspektifle tanımlanması ve kapsamının belirlenmesinde temel referans noktası Kur'an'dır. Kur'an, insanı kuşatan olay ve olguların tanımlama sürecini genel olarak onların isimlendirilmesi ile ilişkili şekilde ele almakta ve bunu ilahi olana gönderme yaparak sonuçlandırmaktadır. İslami epistemoloji bağlamında çevre kavramı, doğal ve beşeri çevre olarak isimlendirilen şey ile bunları ayakta tutan ilahi güç arasındaki daimi ilişkiye dayanmaktadır. Allah'ın her şeyi kuşatması ve her şeyin O'na ait olması hususları göz önünde bulundurulduğunda içinde yaşadığımız çevrenin aslında O'nun olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Çevre sorunlarının büyük bir kısmının insan faaliyetleri olduğu göz önünde bulundurulduğunda, insanın çevreye zarar vermesinin temel sebebinin söz konusu ilahi olan ve çevre arasındaki bağlantının göz ardı edilmesi olduğu rahatlıkla söylenebilir. Epistemolojik olarak İslami konularla ilgili genel bakış, İslami yaklaşımın Allah'ın "mutlak gerçeklik" olduğu bilgisinin kazandırılması olduğu söylenebilir. Ancak bu gerçeklik, akıl ve duyularla tam olarak anlaşılammamaktadır. Çünkü insanın konumu, akli ve duyuları evren ve hakikatin geneli düşünüldüğünde son derece sınırlıdır. İnsan, aklına ve duyularına etkili bir şekilde başvurarak gerçekliğin ancak bir kısmını anlamayı başarabilmektedir. Öte yandan doğa ve çevre, "mutlak gerçeklik" hakkında insanın sürekli bir şekilde daha iyi bir bilgiye sahip olması için uğraşmakta ve insanı kendi fenomenlerini düşünmeye zorlamaktadır. Ayrıca akıl ve duyular, insanda çevreye yönelik merak uyandıracak bir yatkınlığa da sahiptir. Buradan hareketle İslami bir epistemolojide, Tanrı bilgisine ulaşmanın bilginin nihai amacı olduğu iddia edilebilmektedir. Doğal olay ve olgular ile çevre ise bu amaca ulaşmada araçsal ve doğal bir değere sahiptirler.¹¹²

Öyle görülüyor ki İslami açıdan çevreye epistemolojik bir yaklaşımla bakıldığında insanın nihai hedefi olan Tanrı bilgisine ve mutlak gerçekliğe ulaşma

¹¹² Temel Yeşilyurt, "Çevre Problemine Alternatif Bir Yaklaşım: "Doğanın Epistemolojik Analizi" (İslami Bir Perspektif Denemesi)", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/5, (1999), 238.

konusunda çevrenin bir araç olduğu, ancak çevrenin de Tanrı'ya ait olması ve insanlara emanet edilmiş olmasından dolayı insanın çevreye sorumluluk bilinciyle zarar vermeden yaklaşması ve onunla bu doğrultuda bir ilişki kurması gerekmektedir. Öte yandan bu bakış açısı çevre sorunlarının giderilmesinde ve çevreye yönelik zarar verici faaliyetlerden uzak durulmasında da önemli derecede fayda sağlayacak bir potansiyele sahiptir.

SONUÇ

Dünya nüfusunun kontrolsüz ve hızlı bir biçimde artması, sanayinin gelişmesi ve doğal kaynakların plansız ve ilerisi düşünülmeden kullanılarak israf edilmesi dünyayı ve insanlığı çok ciddi çevre sorunlarıyla karşı karşıya getirmiştir. Çevre sorunları bir anda ortaya çıkmayan ve yavaş ilerleyen bir niteliğe sahip olmaları sebebiyle ilk başta çok fazla dikkat çekmemiş, sorunlar çok ileri boyutlara ulaştığında ve artık neredeyse geri dönüşü imkânsız bir noktaya geldiğinde dikkat çekmeye başlamış, bunun üzerine pek çok alanda çevre sorunlarına yönelik faaliyetler başlatılmıştır.

Dünyada yaşayan her varlığı kuşatan çevre, sağlıklı bir yaşam ve gelecek için en önemli ve gerekli unsurdur. Dolayısıyla çevre sorunları insanlarla birlikte tüm varlıkları tehdit etmektedir. Bu nedenle çevrenin temiz kullanılması, çevreye zarar verilmemesi ve çevre sorunlarının çözülmeye çalışılması hayati önem taşımaktadır.

Tarihsel süreçte pek çok konu ve kavramın felsefenin ilgi alanına girdiği görülmektedir. Çevre ve çevre sorunları da bu konulardan biridir. Ancak genellikle bu konuların etik bağlamında ele alındığı dikkat çekmektedir. Bu çalışmada bahsi geçen konu epistemolojik bağlamda ele alınmıştır. Ancak buradaki epistemoloji yalnızca felsefe tarihinin genelini kapsamakta olan modern epistemoloji değil, aynı zamanda İslami epistemolojidir.

Bütün dinler çevre konusu hakkında bir takım öğretiler ve öneriler sunmaktadır. Ayrıca çevre neredeyse her din için merkezi bir önem taşımaktadır. Ancak İslam dinin bu bağlamda diğer dinlerden ayrıldığı ve çevreye çok daha özel bir yer verdiği görülmektedir. Kutsal Kitaplar arasında çevre konusuna en çok temas eden kitabın Kur'an-ı Kerim olduğu bilinmektedir. Öte yandan Hz. Muhammed gerek sözleri gerek davranışları ile pek çok açıdan çevresel konulara değinmiş ve kendi döneminde çevre sorunları günümüzde olduğu gibi ön planda olmamasına rağmen çevre sorunlarına yönelik uygulamalar yapmıştır.

İslam filozoflarının ortaya koydukları bilgi kuramı olarak özetlenebilecek olan İslami epistemoloji, akıl ve bilgi kavramlarına geniş çapta yer vermekte ve

temelde insanın nihai hedefinin en yüksek derecedeki bilgi olan “Tanrı bilgisi”ne ulaşmak olduğunu söylemektedir. Ancak insan, kendi bilgi kaynakları dâhilinde böylesi yüksek bir amaca ulaşmakta fazlasıyla sınırlıdır. Çevre ise bu bağlamda insana yardımcı olan bir aracı niteliğindedir. Genel olarak çevrenin insanda merak uyandırması, insanı araştırmaya ve öğrenmeye, bilgi edinmeye yönlendirmektedir. Öte yandan İslami açıdan bakıldığında çevrede ve doğada insanı Tanrı’ya ulaştıracak pek çok işaret bulunmaktadır. Bu bağlamda bilgi kuramsal açıdan çevre, insanın bilgi edinmesinde ve Tanrı’ya ulaşmasındaki en önemli vasıtalarından biridir.

Çalışmada bu sonuca ulaşılırken üç temel bölümle hareket edilmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde genel olarak çevre kavramı, çevre sorunları ve çevre bilimi incelenmiş; dinler açısından ve felsefi açıdan çevrenin nasıl ele alındığına değinilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümü ise epistemolojiye ayrılmıştır. Bu bağlamda öncelikle epistemoloji kavramı ele alınmış, epistemolojinin temel kavramları olan akıl ve bilgi kavramları incelenmiş, bilgi türleri ve bilgi kuramı üzerinde durulmuş, felsefe tarihinin dönemlerinde epistemolojinin gelişimi ve gidişatı hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca dini epistemoloji ve epistemolojik açıdan çevre konularının üzerinde durulmuştur. Çalışmanın üçüncü ve son bölümü ise İslami açıdan çevre ve çevre sorunlarına ve bu konunun İslami epistemolojide nasıl ele alındığına ayrılmıştır. Bu bağlamda öncelikle İslam felsefesinde akıl ve bilgi kavramlarına nasıl yer verildiğine, çeşitli İslam filozoflarının bilgi kuramlarına değinilmiştir. Daha sonra İslam’da çevre ve çevre ahlakı üzerinde durulmuş, Kuran’da ekolojiye dair bilgilere yer verilmiş, Hz. Muhammed’in çevre konusundaki söylem ve davranışları ele alınmış, İslami açıdan insan-çevre ilişkisi üzerinde durulmuştur. Son olarak çevreye İslami açıdan epistemolojik yaklaşım incelenmiştir.

KAYNAKÇA

Ağbuba, Fatma, *Çevre Sorunlarına Etik Bir Yaklaşım: Felsefi Bir Sorgulama*. Yüksek Lisans Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü , 2016.

Ağkurt, Gülhan Karadağ, *Çevre ve Ekoloji Algısının Yaygın Dinler Perspektifinden Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimler Sözlüğü*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975.

Akın, Galip, *Ekoloji-Çevrebilim ve Çevre Sorunları*, . Ankara: Tiydem Yayıncılık, 2009.

Akman, Nihat, *Felsefi Bir Sorun Olarak Çevre*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Alper, Ömer Mahir, “İslam, Akıl ve Hakikat, Milet ve Nihal İnanç”. *Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 3:40. 2010.

Altuğ, Fevzi, *Çevre Sorunları*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 1990.

Anık, Recep, *Farabi Düşüncesinde Akıl (Tanrı-Evren-İnsan İlişkisi Çerçevesinde)*. Yüksek Lisans Tezi. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Aslan, Hasan, “Sokrates Öncesi Filozofların Doğa Anlayışında Dayanışma (Solidarity) Düşüncesi”. *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 9. 2007.

Ateş, Tekin, *Felsefi Antropolij Açısından Çevre Sorunları*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012

Atik, M. Kemal, “Kutsal Kitaplara Göre Tanrı Doğa İlişkisi”. *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu*. İstanbul, 1, 2008.

Aydın, Mehmet, “Allah’ın Varlığına İnanmanın Akliliği”. *İslami Araştırmalar*, 2:21, 1986.

Bektemur, Zeynep, *Dini Epistemolojide Ilımlı Fideizm*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Berktaş, Fügen, & Atasoy, Emin, “Dinler Coğrafyasına Küresel Bir Bakış”. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18, 2007.

Bolay, Süleyman Hayri “Akıl”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Bowler, Peter, (2001). *Doğanın Öyküsü*. (M. Mater, Çev.) İstanbul: İzdüşüm Yayınları, 2001.

Bozyiğit, Ahmet, “İslam Ahlak Öğretisinde Çevre Bilinci”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3:13-16, 2016.

Büyük, Celal, “Tanrı İnancının Rasyonelliği ve Kanıt İhtiyacı”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40:97, 2013.

Canlı, Muhlis, *Kutsal Metinler Bağlamında Çevre ve Din İlişkisinin Sosyolojik Analizi*. Yüksek Lisans Tezi. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Cevizci, Ahmet, *Büyük Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları, 2017.

Cevizci, Ahmet, *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları, 2010.

Cevizci, Ahmet, *Felsefeye Giriş*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2011.

Çüçen, Abdülkadir, “Bilgi Kuramına Giriş”. *Bilimname*, 9:12, 2003.

Dağdemir, Özcan, *Çevre Sorunlarına Ekonomik Yaklaşımlar ve Optimal Politika Arayışları*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2003.

Dalgaldere, Sertaç, *Epistemolojik Açıdan Büyük Veri ve Gelecek Tahmin Sistemleri*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

Dartma, Bahattin, *Kuran ve Ekoloji*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2005.

Demir, Ömer, & Acar, Mustafa, *Felsefe Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992.

Demirel, İdris, *Epistemolojik Açıdan Dünya Sistemleri Analizi*. Doktora Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Doğan, Atila, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

Efe, Recep, *Biyocoğrafya*. Bursa: MKM Yayıncılık, 2010.

Engin, Ali Osman, “Bilginin İnsan Hayatındaki Yeri ve Önemi”. *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11, 2005.

Erol, Şeref, *Epistemoloji ve Analitik Felsefe Bağlamında Kavramsal Sanat Analizi*. Sanatta Yeterlilik Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 2010.

Görmez, Kemal, *Çevre Sorunları ve Türkiye*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2003.

Görmez, Kemal, *Türkiye'de Çevre Politikaları*. Ankara: Gazi Büro, 1991.

Gül, Fikri, “İnsan – Doğa İlişkisi Bağlamında Çevre Sorunları ve Felsefe”. *PAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14, 2013.

Günay, Tümer, “Budizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 6: 1992.

Hacımuftuoğlu, “Esra, Kur’an’a Göre İnsan-Çevre İlişkisi”. *Antalya: Uluslararası Çevre ve Ahlak Sempozyumu*, 2016.

Haftacı, Vasfi, & Soylu, Kamuran, “Çevre Kirlenmesi ve Çevre Koruma Bağlamında Çevre Muhasebesinin Önemi”. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 33:102, 2007.

İlhan Kutluer, “Mistisizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 30, 2005.

Kaya, Mahmut, “Farabi”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 12: 1995.

Kayadibi, Fahri, “Çevre Sorunları Karşısında Dinler”. *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2008.

Kayhan, Mustafa, *Kuran'da Çevre Kavramı ve Çevre-İnsan İlişkisi*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

Kaypak, Şafak, “Çevre Sorunlarının Çözümünde Küresel Çevre Politikalarının Önemi”. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31:19, 2013.

Keleş, Ruşen, Hamamcı, Can, & Çoban, Aykut, *Çevre Politikası*. Ankara: İmge Kitabevi, 2012.

Kelleci, Aysun, *Farabi'de Akıl Kavramı*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Kesicioğlu, Oğuz Serdar, *Ebeveynlerin Okul Öncesi Dönemdeki Çocuklarına (60-72 Ay) Yaşattıkları Doğal Çevre Deneyimleri ve Çocukların çevreye Karşı Tutumları*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2008.

Korkutan, Mustafa, *Çevre Sorunlarının Çözümünde Yerel Yönetimler Açısından Çevre Politikalarının Değerlendirilmesi: Uşak Belediyesi Örneği*. Yüksek Lisans Tezi. Uşak: Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

Köylü, Mustafa, “Çevre Eğitimi”. *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu*, 2008.

Kula, Naci, “Sahip Olma ve Emanet Duyguları Açısından İnsan Çevre İlişkileri, Çevre ve Din”. *İstanbul: Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu*, 2008.

Maksut, Çetin, “Hz. Peygamber’in Çevre Anlayışı”. *Antalya: Uluslararası Çevre ve Ahlak Sempozyumu*, 2016.

Mengüşoğlu, Takiyettin, *Felsefeye Giriş*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000.

Necip Taylan, “Bilgi”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 1. Baskı (İstanbul: TDV Yayınları, 6, 1992.

Necmettin Çepel, *Doğa, Çevre, Ekoloji ve İnsanlığın Ekolojik Sorunları*, (İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi, 1992.

Oruç, Zeren, *Çevre ve Ekoloji Kavramları Kapsamında İdeolojik Yaklaşımlar ve Sanat*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Oygur, Aylin Bolsu, *Türkiye’de Ekoloji Hareketinin Gelişimi: Ağačkakan Dergisi Örneđi*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

Özdemir, İbrahim, *Çevre ve Din*. Ankara: Çevre Bakanlığı Yayınları, 1997.

Özerkmen, Necmettin, “İnsan Merkezli Çevre Anlayışından Doğa Merkezli Çevre Anlayışına”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 42:1-2, 2002.

Ranchor, Prime, *Hinduizm ve Ekoloji*. (M. Kayani, Çev.) İstanbul: İGDAŞ Yayınları, 1997.

Sepin, Salih, *Gazali’nin Bilgi Felsefesi*. Yüksek Lisans Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Şakacı, Bilge Kağan, *İnsanmerkezcilik ve Çevremerkezcilik Ekseninde Derin Ekoloji Yaklaşımının Çözümlemesi ve Eleştirisi*. Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Tağman, Süleyman Ertan, “İslam Epistemolojisi Üzerine Bir İnceleme”. *Dört Öge*, 3:73-75, 2014.

Tanrıverdi, Hasan, *İnancın Rasyonelliği Sorunu*. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2012

Taş, Ayça Ulusoy, *Ortaokul Öğrencilerinin 'Doğal ve Yapay Çevre' Hakkındaki Zihinsel Modellerinin Araştırılması*. Yüksek Lisans Tezi, Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2016.

Türk Dil Kurumu. Güncel Türkçe Sözlük, (Erişim Tarihi: 10.09.2019), <https://sozluk.gov.tr>.

Uslu, Ferit, *İman, Akıl ve Bilgi İlişkisi Din Felsefesi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayıncılık, 2016.

Uslu, İbrahim, *Çevre Sorunları, Kâinat Tasarımındaki Değişimden Ekolojik Felaketlere*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.

Uysal, Turgay, “Kur’an’da İman Epistemolojisi”. Yüksek Lisans Tezi. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

Ünal, Vehbi, “Çevre Sorunları ve Dindarlık İlişkisi Kayseri Örneği”. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Yalçın, Olgun, *Çevre Koruma Fikrine Radikal Yaklaşımlar: Derin Ekoloji, Sosyal Ekoloji ve Ekofeminizm*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Yanık, Musa, *Dini Epistemoloji: Alvin Plantinga Örneği*. Yüksek Lisans Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Yaran, Cafer Sadık, “Dini Epistemolojide Eleştirel Akılcılık ve Tahkiki İmancılık”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9:1997.

Yaran, Cafer Sadık, “İslam Çevre Etiğinin 4 Kuramı ve 8 İlkesi: Hiyerarşik Bir Sınıflandırma Denemesi”. *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu, Bildiriler, 2.* İstanbul, 2008.

Yardımcı, Sanem, *İnsan-Doğa İlişkisi Ekseninde Derin Ekoloji ve Toplumsal Ekoloji*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Yeşilyurt, Temel, “Çevre Problemine Alternatif Bir Yaklaşım: “Doğanın Epistemolojik Analizi” (İslami Bir Perspektif Denemesi)”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 5:* 1999.

Yıldırım, Ferda, *Tanrı İnancının Rasyonel Temeli ve Fideizm Eleştirisi*. Yüksek Lisans Tezi. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

Yıldırım, Münir, *Çevre, Din ve Kutsal Tabiat*. Adana: Giriş Kırtasiye, 2014.

Yücel, Ahmet, *Derin Ekoloji ve İslam’da İnsan-Doğa İlişkisi*. Yüksek Lisans Tezi. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.